

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра нової та новітньої історії

Пояснювальна записка

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Оборона та охорона внутрішнього порядку у факторіях Генуезької
Газарії (XIV - XV ст.)»

Виконав: студент IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Спирidonчук Богдан Олександрович

Керівник: д.і.н., проф.

Сорочан Сергій Борисович

Рецензент: к.і.н., доц.

Д'ячков Сергій Володимирович

Зміст

Вступ.....	2
Розділ 1. Оборона факторій Генуезької Газарії	
1.1. <i>Генуезькі укріплення в Газарії: їх еволюція та особливості</i>	
§1. Кафа.....	25
§2. Чембало.....	41
§3. Солдайя.....	47
1.2. <i>Міські гарнізони.....</i>	51
Розділ 2. Охорона порядку у факторіях Генуезької Газарії	
2.1. <i>Сили правопорядку: їх функції та ефективність.....</i>	70
2.2. <i>Судова влада та боротьба з корупцією.....</i>	77
Висновок.....	87
Додатки.....	90
Список використаних джерел та літератури.....	98
Список умовних скорочень.....	114
Резюме.....	115

Вступ

Актуальність дослідження.

В сучасній історіографії та письмових, зокрема, епістолярних джерелах¹ побутує думка, що єдиними причинами падіння Генуезької Газарії під натиском османів були корумпованість генуезьких чиновників та зрада етнічних «меншин», але зовсім не звертається увага на саму можливість генуезьких фортець захищатися. Дана робота покликана розширити спектр причин поразки генуезців у війні з османами у 1475 р. та встановити, наскільки в захисті від зовнішніх та внутрішніх загроз вони були готові до вторгнення. Зокрема необхідно визначити, що саме вплинуло на швидку поразку Кафи, і більш тривалої оборони Чембало та Солдайї.

Об'єкт та предмет дослідження.

Згідно з актуальністю проблеми дослідження, в центрі уваги опинилися троє найсильніших міст Генуезької Газарії – Кафа, Чембало та Солдайя. Саме вони першими прийняли на себе удар османів, і від них залежало подальше існування генуезьких колоній регіону.

Предметами дослідження є: оборонні споруди, гарнізони, правоохоронні сили та судова влада генуезьких колоній та приклади їх випробовування.

Хронологічні та територіальні межі дослідження.

Хронологічні межі були встановлені між 1275 та 1475 рр. Це обґрунтовується тим, що ці дати являються початком та кінцем існування Генуезької Газарії, а отже саме в цей проміжок часу ми маємо можливість дослідити вищезгадані об'єкти та предмети дослідження.

¹ Письмо настоятеля церкви в Alba-Iulia Доминика, протонатария папского, с донесением в 1475 году, что Каффа взята турками.... // ЗООИД. О. 1894. № 17. 4. С. 1-2.; Анонимное письмо их Хиоса о взятии Кафы и о дальнейших действиях турецкого флота в Черном море (пер. с итал. на рус.) // Колли Л. П. Исторические документы о падении Кафы // ИТУАК. Симф. 1911. № 45. С. 14-15.; Хаутала Р., Гулевич В. П. Письмо тосканского анонима о взятии Кафы в 1475 году из кодекса Q 116 sup Амброзианской библиотеки // Золотоордынское обозрение. 2018. Т. 6, № 4. С. 829-854.

Територіальні межі у вужчому розумінні обмежуються Кримським півостровом, де розташовувалися Кафа, Чембало та Солдайя, але враховуючи те, що їх історія нерозривно пов'язана з північною частиною Чорного моря, рамки необхідно розширити на весь регіон.

Історіографічний огляд літератури.

Використані у дослідженні історіографічні праці поділені за двома принципами: хронологічним та тематичним. До кожної групи було наведено декілька прикладів.

Загальні роботи: 1) «История генуэзских поселений в Крыму»¹ М. Н. Мурзакевича (1837); 2) «Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. I.»² Ф. К. Бруна (1879)

1) «История генуэзских поселений в Крыму» була видана у 1837 р. Одеською типографією, ще до того, як була створена наукова організація під назвою «Записки Одесского Общества Истории и Древностей» або ЗООИД, співзасновником та активним учасником якої став автор описуваної праці – М. Н. Мурзакевич³. Насправді, ця праця є першою, чи не єдиною, яка комплексно описує всю історію генуезьких колоній на півострові. Для цього автор використав велику кількість джерел та літератури, різного походження: власне генуезького (наприклад роботи Каспара Одеріко, Людовіко Саулі, Карло Варезе тощо), венеціанського (Амвросія Контаріні, Вінцентіо Формалеоні та Іосафата Барбаро), грецького (Прокопія Кесарійського, Никіфора Григори тощо), російського (Миколи Карамзіна, Андрія Лизлова і т. д.), польського (Мартина Броневського, Адама Нарушевича і т. д.), німецького (Сигізмунда Герберштейна та Йосифа Гаммера), французького (Гільома де Рубрука, Жана

¹ Мурзакевич Н. Н. История генуэзских поселений в Крыму. Одеса. 1837. 90 с.

² Брун Ф. К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. 1. Одеса, 1879. 285 с.

³ О «ЗАПИСКАХ ОДЕССКОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИИ И ДРЕВНОСТЕЙ» (ЗООИД). URL: http://www.library.chersonesos.org/showsection.php?section_code=5

Рейлі тощо) та арабського (Абулгази-Баядур-хана, Шерифа Мухаммеда Риза тощо).

2) «Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. I.» – це, як видно з назви, перша частина двотомної праці Ф. К. Бруна. Вона була видана, як і робота М. Н. Мурзакевича, в Одесі, але значно пізніше – у 1879 р. Фактично, як і пише сам автор, дана праця є компіляцією статей, які зробив Ф. К. Брун до цього. Із них найбільш цікавою для мене виявилася передостання, 11 стаття – «О поселениях итальянских в Газарии. Топографические и исторические заметки». У ній автор користується згаданою вище роботою М. Н. Мурзакевича, та іншими наробками членів ЗООИД, зокрема перекладом Уставу 1449 р. опублікованого у 1863 р.

Праці з політичної історії Генуезької Газарії: 1) «Каффа в начале второй половины XV в. (по документам «Codice»)»¹ Данилової Е. В. (1974); 2) «Генуэзцы и Золотая Орда.»² М. Балара (2016); 3) «Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.)»³ С. Г. Бочарова (2019).

1) «Каффа в начале второй половины XV в. (по документам «Codice»)» – це стаття, яка також як і робота В. В. Бадян та А. М. Чиперис була опублікована у «Феодальній Тавриці» за 1974 р. У ній авторка освітила перші роки з падіння Константинополю 1453 р. та ще декілька років існування Кафи після того, як вона разом з іншими генуезькими колоніями Північного Причорномор'я була продана Банку св. Георгія.

2) У компіляції статей «Золотая Орда в мировой истории» 2016 р. був опублікований переклад Р. Хаутали статті французького історика М. Балара під назвою «Генуэзцы и Золотая Орда», в яких автор розкрив історію

¹ Данилова Э. В. Каффа в начале второй половины XV в. (по документам «Codice») // Феодальная Таврика: Материалы по истории и археологии Крыма. К. 1974. С. 189-214.

² Балар М. Генуэзцы и Золотая Орда. // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань. 2016. С. 598-608.

³ Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.) // Генуэзская Газария и Золотая Орда. Каз.-Киш. 2019. Т. 2. С. 741-770.

Генуезької Газарії зі сторони її відносин із Золотою Ордою. Фактично ця праця є коротким історичним екскурсом, для входження в суть теми дослідження.

3) «Историческая география...» С. Г. Бочарова Була видана у 2019 р. у збірнику статей «Генуэзская Газария и Золотая Орда» під міткою 2 тому, одним із редакторів якого являється сам автор статті. Дана праця присвячена в основному історичній географії генуезьких колоній в Криму, яка використовувалася для орієнтації в історичному просторі дослідження, зокрема більшість карт були взяті саме з неї.

Праці присвячені укріпленням Генуезької Газарії: 1) «Укрепления Таврики X - XV вв.»¹ Мица В. Л. (1991); 2) «Фортифікаційні споруди Каффи (кінець XIII-друга половина XV ст.)»² Бочарова С. Г. (1998); 3) «Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.)»³ Адаксіной С. Б. та Мица В. Л. (2015)

1) Дана праця присвячена комплексному вивченню всіх середньовічних укріплень Кримського півострову, зокрема і генуезьким, в особливості Чембало та Солдайї.

2) У цій статті С. Г. Бочаров робить комплексний огляд фортифікаційного будівництва в Кафі, починаючи від появи перших кам'яних споруд, до формування потрійної оборони.

3) Ця стаття, яка є результатом співпраці двох вчених, дає нам загальну картину еволюції розбудови міст Генуезької Газарії, на прикладі Чембало: від появи примітивних укріплень у вигляді валу з палісадом, до кам'яних укріплень, зокрема замків.

Дослідження в сфері гарнізонів, озброєння та правоохоронних сил Генуезької Газарії: подібного роду дослідженнями, принаймні у вітчизняній

¹ Мица В. Л. «Укрепления Таврики X - XV вв.» К.: Наукова думка, 1991. 164 с.

² Бочаров С. Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII– вторая половина XV вв.). Причерноморье в средние века, 1998. Вип. 3. URL: http://Annales.info/blacksea/kafa/kaffa.htm#_ftn20.

³ Адаксина С. Б., Мица В. Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.) // Таврические студии. Серия: Исторические науки, 2015. № 7. С. 12-18.

історіографії займався тільки один вчений Кузь А. М., який створив низку корисних робіт: «Гарнізонна служба в генуезьких колоніях Криму (перша половина XV ст.): економічна складова»¹ (2009), «О внутренней структуре генуезских гарнизонов Крыма в первой половине XV в.»² (2010), «Рання генуезька колонізація у Північному Причорномор'ї і початок формування військової організації Газарії (друга половина XII-XIII ст.)»³ (2016) та деякі інші, в основі яких лежать дослідження Уставу 1449 р. й отримані з нього відомості про військові сили Генуезької Газарії.

Аналіз джерел.

Джерельною базою дипломного дослідження стали писемні джерела таких типів, як нормативно-правові, наприклад, «Книга Газарії», «Устав 1449 р.», так і нотаріальні акти Ламберто ді Самбучето, Агостіно Джустинаїні; міжнародні угоди: татаро-генуезькі угоди 1380 та 1381 рр.; нарративні джерела: літописи Рукнеддіна Бейбарса, Еннувейрі, записки мандрівників П. Тафура, М. Поло; епістолярні джерела: «Анонімне письмо із Хіоса про взяття Кафи...», «Письмо настоятеля церкви в Alba-Iulia...» тощо, різного етнічного походження: італійські, татарські, арабські, турецькі та іспанські. Активно використовувалися археологічні джерела, які були доступні здобутками археологічних експедицій «Чембало» та «Кафа», а також епіграфіка (В. Н. Юргевич, В. В. Латишев та О. Ч. Скржинська). Зараз ми спробуємо більш детально розглянути деякі з них.

1) Фрагменти із «Книги Газарії» («Liber Gazarie»). Генуя, 1313–1316 рр.⁴

¹ Кузь А. І. Гарнізонна служба в генуезьких колоніях Криму (перша половина XV ст.): економічна складова // Питання історії України: зб. наукових праць. Чернівці: Технодрук, 2009. Т. 12. С. 221-227.

² Кузь А. І. О внутренней структуре генуезских гарнизонов Крыма в первой половине XV в. // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции. Харьков: ООО НТМТ, 2010. С. 87.

³ Кузь А. І. Рання генуезька колонізація у Північному Причорномор'ї і початок формування військової організації Газарії (друга половина XII-XIII ст.) // Питання історії України. Зб. наукових праць. Чернівці: ЧНУ, 2016. Т. 18. С. 34-39.

⁴ Фрагменты из «Книги Газарии» («Liber Gazarie»). Генуя, 1313-1316 годы // Хаутала Р. В землях «Северной Тартарии»: Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313–1341). 2019. С. 765-798.

Писемне нормативно-правове джерело, законодавчий акт.

«Книга Газарії» – це звід постанов ради 24 (назначених комуною Генуї для підтримання благополуччя міста та його території) та 8 мудреців (спеціальне відомство в Генуезькій Газарії – офіція Газарії). Ці постанови створювалися від 1316 р. по 1344 р.¹, а в 1340 р. перший дож Республіки св. Георгія Симоне Бокканегра (дож Генуї 1339-1344) звів їх в одну книгу², яка потім ще доповнювалася по мірі виходу постанов до 1344 р. Сама книга знаходиться в архівах Генуї, також є копія в Парижі³. Як видно з назви та посилання, я користувався тільки фрагментами цієї книги, які перекладені на російську мову Р. В. Хауталою з публікації Лодовико Саулі⁴. Дані фрагменти стосуються постанови 24 мудреців за 1313-1314, щодо утвердження офіції Газарії та її регламент, а також постанови самої офіції за 1316 р.

Причиною введення постанов, про які буде йти мова далі, була необхідність відновлення Кафи після її знищення ханом Токтою 20 травня 1308 р., і тільки через 8 років на прохання генуезців новий хан Узбек дозволив розпочати цей процес.

Перекладач навів латинську та російську версії тексту. Самі фрагменти починаються датуванням в 26 листопада 1313 р. та переліченням підписів 8 мудреців, яких назначили в Кафу⁵. Далі визначаються повноваження офіції Газарії, які зводяться до керування справами Кафи та прилеглих до неї територій⁶. Далі же йде розділ «Распорядок Каффы», де чітко дають зрозуміти, що на той момент основним обов'язком ради 8 мудреців є відновлення Кафи⁷ – це вже фрагмент який стосується постанов особисто офіції Газарії.

¹ Ці постанови не підпорядковані хронологічному порядку і передуються постановами ради 24 мудреців за 1313 та 1314 роки (пояснення взято з виноски Р. В. Хаутали на С. 765 згаданої праці).

² *Liber Gazarie // Archivio di Stato di Genova – Le spoliazioni napoleoniche*. URL: <http://www.archiviodistatogenova.beniculturali.it/index.php?it/320/le-spoliazioni-napoleoniche>

³ Про це говориться на оф. сайті архівів Генуї – див. попереднє посилання.

⁴ Фрагменти из «Книги Газарии» («Liber Gazarie»). Генуя, 1313-1316 годы. С. 765.

⁵ Там же. С. 777.

⁶ Там же. С. 780.

⁷ Там же. С. 781.

2) Устав для генуезьких колоній в Чорному морі виданий в Генуї у 1449 році в останній день лютого¹

Писемне нормативно-правове джерело, законодавчий акт.

«Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году в последний день февраля» – це звід правил та норм, який був створений для регулювання відносин не тільки всередині Генуезької Газарії, а й з її сусідами. Це бажання було викликано посиленням корупції в колоніях. До речі, творці «Уставу...» називали свої колонії на побережжі Чорного та Азовського морів «...comunis Janue in Capra et toto mari Maiore et Imperio Gazarie...»², що дослівно можна перевести «...комуни Генуї в Кафі і по всьому Великому [Чорному] морі і імперії [царство] Хозар³».

Оригінал «Уставу...» на даний момент знаходиться в архівах Банка св. Георгія в Генуї, а до нас дійшов перепис. У 1843 році граф М. С. Воронцов наказав його, коли перебував в Генуї. Так латинський текст потрапив до бібліотеки Воронцових, доступ до якої отримав В. Н. Юргевич, який відомий, зокрема, своїми дослідженнями історії генуезьких колоній. Сам В. Н. Юргевич охарактеризував перепис так: «Латинский текст копии во многих местах явно искажен переписчиком...»⁴, але не все так погано, як здається на перший погляд – по його ж словам в тексті інколи зустрічаються пропуски букв та помилки у відмінюванні, що зовсім не завадило перевести та опублікувати його у 1861 р. в «Записках Одесского общества истории и древностей», де праворуч від перекладу знаходиться латинський перепис. В своїй дипломній роботі я користувався саме цією версією перекладу, адже намагався бути якомога ближче до джерела, хоча в 2017 р. «Устав...» був опублікований

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля // ЗООИД. О. 1863. № 5. С. 632-837.

² Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 636.

³ Італійці так називали фактично всі території, що прилягали до Чорного та Азовського морів, крім тієї, що належала Візантії.

⁴ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 631.

українською мовою¹, що фактично є звичайною українською адаптацією перекладу В. Н. Юргевича.

Переходячи до датування «Уставу...», то складали його в період від 24 січня до 28 лютого 1449 року, що підтверджує сам текст. Так в преамбулі на початку вказується дата: «MCCCCXXXVIII die XXIII Januarii»²(1449 рік 24 січня – (М – 1 тис., СССС – 4 сотні, ХХХХ – 4 десятки, V – 1 п'ятірка, III – 4 одиниці); ХХ – 2 десятки, III – 4 одиниці), після якої пишеться, що генуезький дож Лодовико де Кампофрегозо зібрав раду старійшин генуезької общини (тобто вони і є авторами даного документу – їх імена перелічені на початку тексту), щоб відновити силу уставу 1446 року, який не прижився в Кафі. Дата остаточного затвердження уставу також визначена – на початку документу написано так: «MCCCCXXXVIII die ultima febr»³, тобто 1449 рік в останній день лютого (28). Цю дату підтверджує і те, що далі в тексті йдеться про необхідність завершити «Устав...» до того, як від Генуї до Кафи відпливе корабель під керівництвом Ніколо Дорії⁴, а це могло статися тільки в період між 1 та 15 березня, коли в Чорному морі починається навігаційний період, і лід на північному його побережжі тане. Сам же Дорія скоріш за все міг відправитися в плавання десь в перші 5 днів березня, щоб до того часу, як він увійде до Чорного моря лід розтанув – генуезька комісія по створенню «Уставу...» ризикувати не могла, адже хотіла якнайшвидше доставити його текст до Кафи, тому і закінчила напередодні березня.

Тепер, розібравшись із зовнішнім аналізом «Уставу...», перейдемо до внутрішнього. Текст починається зі згаданої вище преамбули, котра поділена датами на дві різні за розмірами частини: перша частина починається з дати 28 лютого 1449 року – там в основному перелічені члени комісії; друга частина – з 24 січня того ж року, де висвітлені основні задачі, принципи та термін

¹ Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір / О. А. Гавриленко, О. М. Сівальньов, В. В. Цибулькін; Ред. О. М. Парфенюк. Харків: Точка, 2017. 260 с.

² Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 633.

³ Там же. С. 632.

⁴ Там же. С. 634.

створення «Уставу...». Можна зробити висновок, що друга частина тексту була своєрідним протоколом, який в готовому варіанті тексту розташували після першої частини, щоб дати документу правової чинності – цього і хотіла добитися комісія, адже на їх думку Устав 1446 року не прижився саме через те, що у Кафі його не вважали офіційним. Це було викликано тим, що даний Устав створила комісія на чолі з Барнабо де Вівальді безпосередньо в Кафі і хоч вони були відправлені туди за наказом дожа та старійшин, але для жителів чорноморських генуезьких колоній вони були корумпованою верхівкою, а тому не вважали їх законодавчий акт законним. До речі, в кінці преамбули написано, що всі попередні правила, привілеї та рішення повинні бути відміненими та знищеними¹ – це свідчить про те, що до «Уставу...» фактично увійшли всі минулі правові акти в дещо зміненому вигляді.

Після преамбули в документі йде перелічення глав в яких висвітлені норми права. Всього таких глав 96 і всі вони поділені на параграфи². Перші 76 стосуються Кафи, а інші 20 – підвладних їй консульств. Щоправда, перша частина глав не має загальної назви, але вона відокремлюються від іншої заголовком «*Incipit Liber Secundus de ordinibus locorum subditorum Civitas Carthe, et primo*»³, що В. Н. Юргевич перевів як «Об устройстве мест подчиненных г. Каффе». Самі закони спочатку розташовані в логічному порядку: першим регламентувалися повноваження та обов'язки адміністрації Кафи та її чиновників (до 18 глави), далі йшли статті щодо захисту правопорядку всередині міста та захисту його самого від зовнішніх ворогів (18-25), а вже потім йшов мікс глав, які стосувалися соціально-економічної та зовнішньополітичної сфер діяльності міста. Варто зауважити, що «Устав...», через доволі стиснутий термін його створення ще доповнювався після його повного вкладення на що вказують 5 останніх глав. Так 15 глава «О том, что Самастр подчиняется Перы» була справжнім кінцем «Уставу...», адже після

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 636.

² В латинському переписі ділення на параграфи не було їх зробив перекладач для зручності навігації по тексту.

³ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 642.

цього знову йдуть глави, які стосуються безпосередньо Кафи. Наприклад в 16 главі «О числе и утверждении маклеров Греков», яка відноситься до частини «Об устройстве мест подчиненных г. Каффе», йде мова про заміну «...в следствии невежести...»¹ великої кількості грецьких маклерів (торгових посередників) десяткою найкращих саме в Кафі. Ще в приклад наведу останню 20 главу цієї ж частини, назва якої говорить сама за себе «О том, чтобы показанные ниже ремесленники не смели выехать из Каффы иначе как только следующим образом»².

Для мого дослідження цей документ надзвичайно цінний, адже по ньому можна відтворити модель тогочасної бюрократичної машини Генуезької Газарії, і, зокрема її проблеми, які Устав відображав своїм змістом.

3) Татаро-генуезький договір 1380 р.³

Писемне нормативно-правове джерело, міжнародний договір.

Татаро-генуезький договір 1380 р. – це дуже важливе писемне джерело з історії відносин Генуезької Газарії та Золотої Орди, яке офіційно закріплювало відносини між ними, зокрема в територіальному плані. Як видно з посилання на дане джерело, то я користувався російським перекладом лігурійського варіанту тексту договору, який опублікував у своїй статті О. В. Джанов (також він опублікував фотокопії цього документу).

Наявний на фотографіях текст є копією лігурійського перекладу оригінала договору, який в свою чергу був написаний на уйгурській мові. Оригінальний договір був укладений перед 29 днем місяця Шаабан 782 р. х., що по григоріанському календарю приблизно 28 листопада 1380 р. в місцевості між горою Йакхим та Кафою. Пізніше його затвердив намісник Солхату Черкасс-

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 811.

² Там же. С. 815.

³ Джанов А. В. Татаро-генуезские договоры 1380 и 1381 годов // Золотоордынское обозрение. 2020. Т. 8. № 4. С. 675-713.

бей, а його писар додав до тексту по 5 свідків зі сторони адміністрації Кафи та 4 – з від Солхату¹.

Текст переклали 28 липня 1383 року (в копії фігурує саме ця дата) і розмістили в картулярії публічних актів курії Кафи, після чого нотарій курії Джуліано Панісаріо (про це свідчить його підпис в кінці тексту²) зробив ще одну копію, склав в 6 разів (на що вказують сліди згинів), де на зовнішній стороні вказав дату укладення документу та його суть: «Копия и перевод соглашений, заключенных в Каффе с оффициалом господина Императора Тартар, о передаче Готию. Во время консулата Джанноне де Боско»³. Саме цей документ (як і договір 1381 року, про який далі) відправився до Генуї.

Якщо подивитися на фотографії договору, переписаного Джуліано Панісаріо, то можна побачити, що документ доволі сильно постраждав: наявні сліди плісняви, розриви між словами, потертості, грязь на зовнішній стороні договору (це свідчить про те, що договір згортали всередину текстом, якщо було б навпаки, то текст дійшов би до нас в ще гіршому стані). О. В. Джанов вважає, що такі дефекти з договором скоріш за все викликані пожежею архіву банку св. Георгія, яку в свою чергу викликало бомбардування Генуї воєнно-морською артилерією французів (1684 р.)⁴. Насправді, на тій фотографії зафіксований договір після реставрації – можна уявити який його стан був до цього.

Причиною укладення договору вважається страта кафінцями Мамаю за що Тохтамиш вирішив віддячити їм, повернувши втрачені ними території – такої думки, зокрема, дотримуються М. Н. Мурзакевич⁵ та В. М. Талах⁶. Але сумнівним є сам факт страти Мамаю генуезцями, і договір більше схожий не

¹ Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 703.

² Там же.

³ Джанов А. В. Татаро-генуэзские договоры 1380 и 1381 годов. С. 703.

⁴ Там же. С. 679.

⁵ Мурзакевич Н. Н. История генуэзских поселений в Крыму. О. С. 51-52.

⁶ Талах В. Н. Татаро-генуэзские договоры 1380 и 1381 года в историческом контексте // Золотоордынское обозрение. 2021. Т. 9. № 1. С. 137-138.

на дарування, а на взаємовигідну домовленість. Скоріш за все Тохтамишу та його наміснику в Солхаті Черкасс-бею було вигіднішим тримати більш-менш незалежних генуезців на свої території, котрі би платили їм відсоток від своєї торгівлі в регіоні та підтримували їх на міжнародній арені, ніж війною витуряти їх, а досвід минулого (наприклад, декілька спроб хана Джанібєка захопити Кафу в 40-х роках XIV ст.) показав, що це далеко не проста справа.

Ознайомившись з текстом договору, я встановив для себе основні обов'язки сторін: від генуезців вимагалось підтримувати із ханом та союзниками дружні відносини та не вести справи з його ворогами; в Кафу був назначений титам, який займався судовими справами відносно підданих хана, котрі перебували в місті, а також ханський митник. Золота Орда зі свого боку повернула Генуї 18 казай Солдайї, які свого часу захопив Мамай, а також Прибережну Готію. Генуезцям дозволялося мати власність та займатися сільськогосподарською діяльністю на території ханства за умови, що вони будуть платити амбарну подать¹. Генуезькі торговці, перебуваючи на території Орди, були недоторканими. Конфлікти між татарами та генуезцями вирішувалися трьома варіантами: 1) якщо підданий хана мав певні претензії до громадянина ГГ, то посередником між ними виступав консул Кафи; 2) якщо у генуезця з'явилися претензії до підданого хана, котрий перебуває в Кафі, то цією справою займається вищезгаданий титам; 3) якщо конфлікт подібний до другого варіанту виникав за межами Кафи, то посередником між сторонами виступав правитель Солхату. Також договір регламентував процес повернення біглих рабів однієї сторони іншій та навпаки, при цьому за їх повернення не можна було вимагати більше ніж 35 аспрів за одного втікача². Так, завдяки даному договору Генуезька Газарія отримала свій завершений вигляд.

4) Татаро-генуезький договір 1381 р.³

¹ Основний податок із жителів сільськогосподарських територій Криму, які належали Золотій Орді.

² Джанов А. В. Татаро-генуезские договоры 1380 и 1381 годов. С. 681.

³ Там же. С. 707-708.

Татаро-генуезький договір 1381 р. – це оновлений варіант попереднього договору з деякими правками. При укладанні цього договору генуезька дипломатична сторона не змінилася, а татарська представлялася новим правителем Солхату Ильяс-беєм (Еліас), хоча він не був особисто присутнім на переговорах – його інтереси представляла делегація на чолі з послом Комарджі¹. Цей договір як і попередній був переписаний Джуліано Панісарно і відправлений в той же день – 28 липня 1383 року.

По-суті, даний договір є копією першого, але з тією відмінністю, що за ним до консульства Чембальського додається ще три неназвані² казалі³.

Така схожість договорів може навести на думку те, що перший з них був тільки попередньою задумкою, а вже другий, доповнений, став справжнім договором – про це також згадує О. В. Джанов пояснюючи це тим, що в першому договорі не було імені хана від якого діяв Чаркас-бей, але сам же відразу відкидає цю гіпотезу, адже з другим договором ситуація аналогічна⁴. Скоріш за все, як мені здається, другий договір був продовженням першого, який не тільки надавав генуезцям право на нові території, а й оновлював легітимність першого, адже, як зрозуміло з договорів, в 1381 р. Солхатом став керувати Ильяс-бей, а в договорі 1380 р. фігурував Чаркас-бей – можна сказати, що угода сторін вже ставала юридично не дійсною, адже одна із сторін (Чаркас-бей) договору припинила свою діяльність. Звичайно, можна сказати, що головним суб'єктом виконання умов договору був великий хан Тохтамиш, який ще був живий, але його ім'я не фігурує в текстах договорів, хіба що якийсь «імператор Тани»⁵, а тому, скоріш за все цим суб'єктом був намісник Солхату.

¹ Талах В. Н. Татаро-генуезские договоры 1380 и 1381 года в историческом контексте. С. 131.; Джанов А. В. Татаро-генуезские договоры 1380 и 1381 годов. С. 687.

² Джанов А. В. Казалии Солдаи и Готии по данным книг массарии Каффы // История и археология Крыма. 2017. № 5. С. 286-340. С. 319.

³ Джанов А. В. Татаро-генуезские договоры 1380 и 1381 годов. С. 689.

⁴ Там же. С. 682.

⁵ Там же. С. 683.

5) Мурзакевич М. Н. Генуезькі консули міста Кафи¹

Епіграфічне джерело.

Даний список, який був опублікований М. Н. Мурзакевичем 10 червня 1852 р. в 3 випуску ЗООИД, має в собі неповний перелік консулів Кафи: по списку видно, що в ньому представлені явно не всі консули, і далеко не у кожного є точні роки їх каденції. Взявши до уваги той факт, що кафські консули призначалися комуною Генуї всього на один рік, то можна зрозуміти, що список точно не повний, навіть взявши до уваги цілковиту можливість зайняття одним консулом посади більше одного року.

Перший такий список був складений абатом Гаспаром Луджі Одеріко на основі епіграфічних джерел (надписів та гербів на мармурних плитах, які дожи вкладали у побудовані за їх покровительства будівлі) та інших писемних джерел. Саме його версію списку використовував у своїй праці «История генуэзских поселений в Крыму» публікатор нового списку, яким користуюся я². Як видно, у першій версії взагалі не було точних дат початку та кінця каденції консулів. Та і деяких консулів взагалі не було: наприклад, Конрадо де Роксіо – консула за 1316 р., не було в першому варіанті – після Паоліно Доріа (1289 р.) йшов Петрано де Лорто (1339 р.).

Новий же список М. Н. Мурзаевич отримав пізніше, з Генуезького державного архіву.

б) Из літопису Рукнеддіна Бейбарса³

Наративне джерело, літопис

Дана у праці В. Г. Тизенгаузена частина великого літопису Рукнеддіна Бейбарса, який носить назву «Сливки размышления по части летописания

¹ Мурзакевич Н. Н. Генуэзские консулы города Кафы // ЗООИД. О. 1853. № 3. С. 552-555.

² Мурзакевич Н. Н. История генуэзских поселений в Крыму. С. 14-15.

³ Из летописи Рукнеддина Бейбарса // Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. СПб. 1884. Т. 1. С. 82-123.

гиджры»¹, складає тільки 10-ий том, з яким досліднику довелося попрацювати в Британському музеї. Всього томів 11, які датуються від 1 до 724 р. хіджрі. Частина, якою користувався я у своєму дослідженні, і яку опублікував В. Г. Тизенгаузен датується 655-709 рр. хіджрі (1260-1311 рр.) – по початковим та кінцевим записам.

Автор літопису, Рукнеддін Бейбарс був наближеним єгипетських султанів Калавуна (1279-1290 рр.) та Еннасїра Муххамеда (1293-1294, 1299-1309, 1309-1341). Помер же він у віці 80 років 4 вересня 1325 р. в Каїрі – на цьому обірвався і літопис².

В. Г. Тизенгаузен опублікував як переклад на російську мову (С. 98-123), так і оригінал тексту (С. 83-98). Якраз у цій частині літописець доволі багато уваги приділяє подіям в Золотій Орді (навіть не дивлячись на те, що Тизенгаузен спеціально брав уривки, які відносяться до Золотої Орди), зокрема ті, що пов'язані з Ногаєм та Токтою, і хоча спогадів про генуезців, та і латинян взагалі не так багато, але вони наявні – наприклад літописця не обійшла стороною події, коли Ногай³, а пізніше – хан Токта напали на Кафу⁴.

7) Із енциклопедії Еннувейрі⁵

Наративне джерело, енциклопедія (уривки 5 частини – фактично літопису)

Енциклопедія Шихабеддіна Абульаббаса Ахмед Енувейрі, з якої В. Г. Тизенгаузен для публікації взяв 5 частину присвячену історії, має назву «Крайний предел необходимости по части науки благовоспитанности» і складається із 30 томів. Згаданий мною 5 том викладає історію до 725 р. хіджрі (1325 р.), а сам автор помер в рамадан 733 р⁶.

¹ Из летописи Рукнеддина Бейбарса. С. 82.

² Там же. С. 82.

³ Там же. С. 112.

⁴ Там же. С. 120.

⁵ Из энциклопедии Эннувейри // Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. СПб. 1884. Т. 1. С. 128-171.

⁶ Там же. С. 128.

«Виписки из 5 тома» Тизенгаузен взяв з виписок Лейденського екземпляру згаданої вище енциклопедії, які йому зробив голландській арабіст. Так як його збірка арабських джерел орієнтується на історію Золотої Орди, то він взяв тільки уривки з нею пов'язані. Як зазвичай В. Г. Тизенгаузен опублікував текст мовою оригіналу (С. 128-149) та переклад (С. 149-171).

8) Письмо тосканського аноніма про взяття Кафи у 1475 році із кодексу Q 116 sup Амброзіанської бібліотеки¹

Епістолярне джерело особового походження.

«Письмо тосканского анонима...» (справжня назва «Взятие Кафы, подробность 1475 года, 8 июня») – це писемне джерело, котре свідчить про захоплення Кафи османами і ролі в цьому татар, що є дуже важливою частиною мого дослідження. Як видно з посилання на джерело, я користувався перекладом Р. В. Хаутали та В. П. Гулевича на російську мову, який вони вмістили у власну статтю, адже дістати щось поближче до оригіналу не мав можливості. Та і те, що зараз зветься оригіналом письма є тільки рукописною копією, яку свого часу зробив італійський гуманіст та наставник Галілео Галілея – Джана Вінченцо Пінеллі (1535-1601). Зараз же ця копія знаходиться в Амброзіанській бібліотеці, що в Мілані, у кодексі [Q] 116 sup., fol. 105^r–106^r. Ця ж копія свого часу була опублікована Мікеле Джузеппе Канале, дещо пізніше – Амедео Вінья. Переклад яким я користувався є скороченою версією їх видань – принаймні довіру до нього викликає наявність фотографій копії письма² в згаданій статті та те, що факт відтворення письма в ній дійсно признається представниками Амброзіанської бібліотеки³.

Щодо авторства первинного тексту, то цього достеменно невідомо. Сам текст майже не дає нам зрозуміти, ким насправді був його автор, але все-таки

¹ Хаутала Р., Гулевич В. П. Письмо тосканского анонима о взятии Кафы в 1475 году из кодекса Q 116 sup Амброзианской библиотеки // Золотоордынское обозрение. 2018. Т. 6, № 4. С. 829-854.

² Хаутала Р., Гулевич В. П. Письмо тосканского анонима... С. 840-842.

³ За посиланням (<https://ambrosiana.comperio.it/opac/detail/view/ambro:catalog:89100>) можна побачити: «Riprodotta in: (Відтворенно в:)» і назву статті Хаутали Р. В. та Гулевича В. П.

з нього можна отримати певні крупичі інформації. По-перше, автор явно був італійцем (латинянином) – про це свідчить частина тексту за 8 липня 1475 року: «8 июля было сделано повеление, чтобы все латиняне ... должны были со всеми своими вещами погрузиться на те корабли, ...», а далі, в цій же частині, автор пише, що «...мы направились в Константинополь...»¹. По-друге, автор був достатньо впливовим та багатим, щоб бути обізнаним про перемовини турецького посла та Емінека², який якраз і запросив Мехмеда II напасти на Кафу, про спробу генуезької знаті міста вбити колишнього карачібека³, і, врешті-решт про їх договір з пашою, за яким вони отримували особисту недоторканність в обмін на місто⁴. По-третє, анонімний автор мав явну неприязнь до генуезців, і при цьому не внаслідок того, що вони здали місто – неприязнь була задовго до цього, скоріш за все негативна історична пам'ять не особисто автора, а того народу, до якого він відносився. Прикладом цього негативного ставлення є епізод, коли генуезці хотіли вбити Емінека, але «...из-за наличия разногласия между ними, как всегда было присуще изменникам-генуэзцам, они ничего не сделали»⁵. Частина «... как всегда было присуще изменникам-генуэзцам» якраз і говорить скоріше не про особисту неприязнь, а про загально етнічну, яка стала своєрідним стереотипом сприйняття генуезців у автора. Так із цих скупих даних вимальовується туманний образ автора – багатого італійця (скоріш за все купця), який відчував неприязнь до генуезців. І з цього образу можна приблизно встановити походження автора. Потрібно шукати історичних ворогів генуезців і тут відразу згадуються пізанці та венеціанці. Я, як і Р. В. Хаутала та В. П. Гулевич⁶, і дослідники цього джерела до них, вважаю, що його автором був пізанець, адже, венеціанці в той час не мали якої небудь сили на Чорному морі, де панували генуезці, але до цього вони не один раз воювали за домінування в

¹ Хаутала Р., Гулевич В. П. Письмо тосканского анонима... С. 846.

² На той час – екс-карачі-бек, якого замінив на посаді Шейдак назначений Менглі-Гіреєм.

³ Хаутала Р., Гулевич В. П. Письмо тосканского анонима... С. 844.

⁴ Там же. С. 845.

⁵ Там же. С. 844.

⁶ Там же. С. 829.

цьому морі, тобто їх до Кафи скоріш за все не пустили би, тим паче якраз в цей час Венеція була на піку своєї могутності і зайвий раз її посилювати було не на користь лігурійцям. Пізанці же, які в середині XIII століття внаслідок війни з Генуею втратили свої ринки в Середземномор'ї, а потім і незалежність внаслідок захоплення їх республіки Флоренцією, справедливо ненавиділи генуезців, але нічого їм зробити не могли, а тому останні могли спокійно випустити купців-пізанців до своїх колоній.

Кому адресувався лист мені невідомо, якщо це взагалі дійсно був лист в нашому розумінні – можливо це були нотатки головних подій що сталися в Кафі напередодні, підчас та після захоплення Кафи.

Точно датувати даний лист немає можливості, адже в ньому відсутній підпис коли текст був закінчений, але приблизне датування тексту можливе. Останньою датою в джерелі є 8 липня, коли автора та інших італійців направили до Константинополю і саме цю дату можна вважати нижньою хронологічною границею, але її можна зсунути далі, адже текст закінчується на згадці про те, що османи почали облогу Феодоро (Мангупа) і навіть встигли провести 5 битв¹, що могло статися приблизно з середини серпня до жовтня 1475 року. Автори статті впевнено пишуть, що текст був написаний саме 15 серпня², але звідки така впевненість – я не знаю. До речі, переглядаючи фотографії копії зробленої Пінеллі можна побачити в лівому куті дві надписи: «Presa di Cafa 1475. Presa di Modo[ne] 1499», тобто взяття Кафи в 1475 та взяття Модона в 1499 р. Почерк, яким написані ці два речення відрізняється від того, що можна побачити в основному тексті: букви явно прописні і з незначним ухилом в правий бік, тоді як в основному тексті цей ухил значно більший. При цьому про взяття Модона в тексті взагалі мови не має. Так як наявний у мене текст – копія оригіналу, що зробив Пінеллі, то напис в лівому куті точно не належав автору оригіналу і самому Пінеллі – можливо хтось (цей «хтось»

¹ Хаутала Р., Гулевич В. П. Письмо тосканского анонима... С. 846.

² Там же. С. 839.

може бути Нікола-Клод Фабрі де Пейреск, котрому довелося робити виписки із каталогів на той час покійного Пінеллі) після нього хотів додати якийсь документ про взяття Модона або ж об'єднати два документи, але передумав. В будь-якому випадку без даних про оригінал можна тільки гадати про датування даного листа. Поки що, розпоряджаючись отриманою мною інформацією, я припускаю датування листа між серединою серпня та початком жовтня.

Ось тепер можна перейти до самого тексту, який хоч і починається із заголовку про взяття Кафи 8 червня 1475 р., але насправді починає розповідь від 13 лютого, коли Емінек вів переговори з турецьким послом, про що також згадується, але туманно, в свідченні настоятеля церкви в Алба-Юлії Домініка¹. Та і взагалі письмо пізанського (тосканського) купця рясніє подробицями тих подій, адже насправді був частиною тих дійств, а ось Домінік скоріш за все просто передавав чутки про падіння Кафи. Далі йде запис за 21 березня, коли до Кафи прийшли вісті про наступ османів, але населення не змогло підготуватися до відсічі, адже навіть не могли вийти з міста, де їх блокували війська Емінека. Серед керівництва Кафи також не було єдності, адже одні підтримували карачи-бея Шейдака та хана Менглі-Гірея (їх змогла підкупити мати Шейдака, і вони свого часу змусили хана дарувати посаду карачи-бека Шейдаку), а інші симпатизували Емінеку. Під кінець травня підійшов флот османів і вже 6 червня почалися переговори про капітуляцію Кафи (автор навіть назвав генуезьких послів поіменно). Після цього автор вже описує політику османів, щодо міста: були продані представники народів Східної Європи, а латинян, іудеїв, армян та греків піддали описі їх майна. Ці репресії закінчилися депортацією латинян 8 липня до Константинополю, в якому в той

¹ Письмо настоятеля церкви в Alba-Iulia Доминика, протонатария папского, с донесением в 1475 году, что Каффа взята турками.... С. 1-2.

В 17 номері цього видання якась плутанина з текстом та змістом, і дане письмо, хоч і підписано «1-2 сторінками», але насправді розташовано майже в кінці книги.

час бушувала первинно-септична чума. Подальша доля автора невідома, можливо він помер від чуми, або ж повернувся до Італії.

9) Анонімне письмо із Хиоса про взяття Кафи і про подальші дії турецького флоту на Чорному морі¹

Епістолярне джерело особового походження.

«Анонимное письмо их Хиоса о взятии Кафы и о дальнейших действиях турецкого флота в Черном море» – одне із письмових джерел, яке свідчить про падіння Кафи. Як видно з посилання, я користувався перекладом листа Л. П. Коллі з італійської на російську мову. Оригінал даного письма зберігається в Ломбардському архіві Мілану. Хоча те, що називається оригіналом насправді є копією повідомлення про падіння Кафи із Пери, що датується 26 червня 1475 року – про це свідчить початок листа, яке, до речі, також має свою дату – 8 липня того ж року².

Авторство письма та те, кому воно адресувалось – невідомі. Можливо навіть, що, як і у випадку з попереднім листом, дане джерело є звичайними нотатками. На рахунок авторства, то у мене є думка про те, що автором цього листа міг бути якийсь хіоський священник – на це вказує стиль написання тексту: текст починається з імені «Исус», а далі є передостанній абзац, якому йдеться про можливу кількість загиблих, де автор пише від себе: «Боже всесильный, будь имъ милосерднымъ!»³. Далі автор висловлює свою думку, що після підкорення генуезьких колоній та Валахії (чого насправді не сталося, адже Валахія підкорилася османам тільки в 1525 р.) турки скоріш за все нападуть на місто Цозо⁴ і пише в кінці: «Да разстроить всемогущий Богъ ихъ

¹ Анонимное письмо их Хиоса о взятии Кафы и о дальнейших действиях турецкого флота в Черном море. С. 14-15.

² Там же. С. 14.

³ Там же. С. 15

⁴ Взагалі не знаю, про яке місто йде мова, але факт можливого нападу на нього сильно хвилює анонімного – можливо воно знаходилося на сусідньому з островів.

замысль!». Звичайно, це не дуже переконливі аргументи того, що автор тексту – священник, але інших ідей немає.

Даний лист, на відміну від попереднього джерела не рясніє подробицями захоплення Кафи, але має зовсім інші відомості, щодо того, через що пала Кафа. В цьому листі автор пише про повстання греків та армян, яке стало причиною домовленості генуезьких намісників з османським полководцем про капітуляцію Кафи – це зовсім інший погляд на цю подію. Також існують деякі розбіжності з листом тосканського купця: тосканський анонім, коли згадує про Емінека зовсім не згадував про Менглі-Гірея, а ось в цьому джерелі пишеться, що татарський хан сховався за стінами Кафи із 1500 вершниками. В тексті це подано так, нібито хан в той час був поруч з Емінеком і покинув його, але цього точно не могло бути, адже в ті дні Менглі-Гірей та Емінек були ворогами – незадовго до цього хан змінив Емінека Шейдаком на посаді карачі-бея. Щодо цього питання, компромісним між цими двома джерелами є письмо Домініка, про яке згадувалося у попередньому джерелі. В ньому настоятель церкви пише про двох татарських князів, що посварилися і один із них вигнав із Татарії до Кафи іншого¹ – це скоріш були згадані вище Шейдак та Емінек. Також викликають питання дані про кількість населення Кафи в той час. Існує думка про те, що населення міста в кількості 70 тис. осіб – перебільшення. Наприклад дослідник А. Л. Пономарьов у власній кандидатській дисертації стверджує, що Кафа, яка мала приріст населення в 0,1% в рік не могла досягнути навіть 8 тис. жителів² (при цьому маючи близько 5 тис. осіб у 80-і рр. XIV ст.), тим паче згадуючи тяжкі для Кафи війни з Феодоро в першій половині XV ст. Особисто я вважаю, що А. Л. Пономарьов, на відміну від даних джерела, навпаки, сильно занижив кількість та приріст населення Кафи того часу, але щоб щось точно стверджувати, необхідно

¹ Письмо настоятеля церкви в Alba-Iulia Доминика... 4. С. 1.

² Пономарёв А. Л. Население и территория генуэзской Каффы по данным бухгалтерской книги Массарии – казначейства за 1381-1382 гг. 8 раздел: Численность населения города – результат. URL: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000186/st012.shtml>.

детально вивчити демографію міста в часи існування Генуезької Газарії – питання досить цікаве і відкрите для дискусій.

В будь-якому випадку, не дивлячись на деякі неточності, дане джерело дає нам можливість по іншому подивитися на падіння Кафи.

Мета й завдання дослідження.

Мета дипломного дослідження: визначити рівень підготовленості міст Генуезької Газарії до війни з Османською імперією у 1475 р.

Згідно з метою, перед нами постали наступні завдання:

- опис та аналіз фортифікації міст Генуезької Газарії, їх еволюція;
- аналіз міських гарнізонів: їх склад, чисельність, командування, функції окремих частин, система заохочень;
- аналіз правоохоронних сил та засобів боротьби з міжетнічними конфліктами;
- аналіз інституту судової влади та ефективності боротьби з корупцією;
- підсумуючи отримані дані, дати відповідь на питання: чи були генуезці готовими до війни 1475 р.?

Використані методи дослідження.

У роботі були використані загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція) та загальноісторичні (історико- порівняльний/типологічний/генетичний, історичне моделювання) методи.

Наукова новизна.

В цьому дослідженні вперше підіймається питання, щодо справжніх причин загибелі Генуезької Газарії внаслідок вторгнення османів у 1475 р. До цього дослідники в цій області зазвичай погоджувалися із джерелами, в особливості епістолярними, що власне тільки грецьке повстання та зрада Оберто Скварчіафіко стали причинами загибелі Кафи. Але ж подібного не було ні, наприклад, у Чембало, ні в Солдайї, втім вони також зазнали поразки, як і їх

«столиця». В цій же роботі дві вищезгадані події ми розглядаємо не в якості причин, як воно водилось до цього, а як наслідки більш значущих прорахунків генуезців Газарії.

Апробація дослідження.

76-а Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання (історичні науки)»¹ (21 квітня 2023 р.).

¹ Оборона факторій Генуезької Газарії (XIV–XV ст.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 76-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 21 квітня 2023 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 110-111.

Розділ 1. Оборона факторій Генуезької Газарії

Протягом історії та доісторії, у будь-якій соціальній організації людей рано чи пізно виникає необхідність захистити те, що вони нажили особисто та колективно, край, який вже встиг стати рідним, чи навіть власне життя. При цьому необхідність у захисті зростає прямо пропорційно росту економічного добробуту окремого населеного пункту чи держави. Це правило не оминуло і генуезькі факторії на побережжях Чорного та Азовського морів, які почали виникати у II половині XIII ст.¹ завдяки домовленостям з Нікейською імперією². Потреба у захисті була безспірною для цих торгових поселень, які розміщувалися на підконтрольних Золотій Орді територіях Криму та Північного Причорномор'я, що носили середньовічний топонім – «Газарія»³. В цьому розділі ми спробуємо скласти загальну картину оборонної справи генуезців Газарії на прикладі міст Кафа, Чембало та Солдайя⁴, її еволюцію та особливості.

1.3. Генуезькі укріплення в Газарії: їх еволюція та особливості

§1. Кафа

Неодмінною складовою будь-якої оборонної справи Середньовіччя була побудова укріплень, головною ціллю яких було захистити те, що знаходиться в їх межах. Серед трьох названих генуезьких факторій безумовно найголовнішою була Кафа, територію якої генуезці почали освоювати майже з нуля на місці грецької Феодосії, ймовірно в період між 1270-1275 р., принаймні такої думки дотримується М. Балар на основі нумізматичних та нотаріальних джерел⁵. Звичайно, Солдайя наприклад, як італійська факторія

¹ *Господаренко О. В.* Італійська колонізація Північного Причорномор'я у XIII-XIV ст. С. 54; *Балар М.* Генуэзцы и Золотая Орда. С. 599; *Мурзакевич Н. Н.* История генуэзских поселений в Крыму. С. 4.; *Скржинская Е. Ч.* Генуэзцы в Константинополе в XIV в. С. 222.

² Договір Візантійської імперії з Генуезькою республікою (1261 р.). С. 140-142.

³ *Бочаров С. Г.* Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.). С. 741.

⁴ Див. дод. мал. 1 та 2.

⁵ *Балар М.* Генуэзцы и Золотая Орда. С. 599.

існувала й раніше – про що свідчать торгові контракти за 1206 р.¹, але через переважання там венеціанців, котрі раніше за генуезців отримали доступ до Чорного моря², останні не змогли в ньому закріпитися, і після відновлення Візантії у 1261 р.³ почали шукати місце для власної факторії. Ним і стало грецьке поселення Феодосія на березі Феодосійської затоки, яке, як і все на півострові, належало Золотій Орді. Остання надала генуезцям право заснувати власне поселення, і, якщо приблизне датування заснування Кафи було встановлено М. Баларом максимально точно, то умови за яких генуезці отримали можливість заснувати свою факторію у дослідників різняться: деякі вважають, що поселення разом із землею було викуплене у золотоординців⁴, а інші пишуть про викуп генуезцями лишень одного кварталу у вже існуючому місті⁵. Доволі серйозно цим питанням у свій час зайнявся В. Гейд⁶, щоправда в його арсеналі були тільки писемні джерела. Зараз же історики, які досліджують, зокрема, ранній етап італійської колонізації Газарії, зазвичай намагаються делікатно обійти цю проблему (це помітно в працях М. Балара, С. Г. Бочарова, О. В. Господаренко та деяких ін.), оперуючи тільки самим фактом існування міста в другій половині XIII ст. Думаю, і для нас ця проблема не грає значної ролі, адже в цій главі необхідно сконцентруватися на укріпленнях означених факторій.

В початковий етап існування Кафи (1270-75 – 1307 рр.) місто не відіграло значної ролі в чорноморській торгівлі та геополітиці, про що говорить низька частота згадок факторії в нотаріальних актах аж до 1280-х рр. Тільки акти

¹ Еманов А. Г. К вопросу о ранней итальянской колонизации Крыма. С. 64.

² Внаслідок Четвертого хрестового походу 1202-1204 р. хрестоносці, через домовленість з венеціанцями (саме вони інвестували в цей похід), нанесли удар по Візантійській імперії, в результаті остання розпалася на ряд держав, серед них союзницею Венеції стала Латинська імперія, яка і допустила останню до Чорного моря.

³ За умовами Німфейського договору 1261 р. з Нікейською імперією, генуезці отримували право вільного плавання до Чорного моря за військову підтримку у відродженні Візантії, яка, щоправда, імперії не знадобилася, але договір залишався в силі.

⁴ Узлов Ю. А. К вопросу об итальянской колонизации Северного Причерноморья (XIII–XV). С. 35.; Шаруда А. А. Итальянская колонизация Северного Причерноморья. С. 84.; Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір. С. 49.

⁵ Еманов А. Г. К вопросу о ранней итальянской колонизации Крыма. С. 65.

⁶ Гейд В. Колонии на северном побережье Черного моря (извлечение из сочинения «История торговли в Средние века» – перевод Колли Л. П.). С. 71-80.

кафського нотарія Ламберто ді Самбучето 1289-90¹ та перші згадки про безіменного (1281 р.)² і, з різницею у 8 років, першого з кафських консулів, ім'я якого зберіглося до нашого часу – Паоліно Доріа³ (предкові якого – Бальду (Балдуїну) Доріа, нерідко генуезькі хроністи приписують заснування Кафи⁴), дають нам зрозуміти наскільки авторитет Кафи як торгового міста виріс приблизно за 5-10 років. Важливість факторії невпинно зростає, і венеціанці, які і так не могли терпіти присутність генуезців у морі, яке облюбували майже на століття раніше за останніх, почали проявляти ще більшу агресію до своїх конкурентів – необхідність в захисті Кафи стає як ніколи відчутнішою. І все-таки початковий етап розвитку міста показує, що її перші поселенці, орієнтуючись виключно на розвиток посередницької торгівлі, не звертали належної уваги на його захист. Вважається, що першими укріпленням Кафи слугували рів та земляний вал створений при його викопуванні на якому розташовувався частокіл⁵ – типовий захист для початкового етапу розвитку будь-якого поселення, створеного за громадянською ініціативою, що, на думку дослідників, було відмінною рисою децентралізованої колонізаторської політики Генуї, за якої заселенням нових територій займалися в основному знатні родини із власної ініціативи, у порівнянні з централізованою Венецією⁶, коли держава сама виступала ініціатором створення колонії. Втім, напевно-чи можна було б зробити рів з валом на гірському ландшафті Криму, а тому скоріш за все у Кафи не було ніяких оборонних споруджень до появи кам'яних укріплень.

¹ *Balard M.* Gênes et l'outre-mer. Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289-1290. P. 67-381.

² *Balard M.* La Romanie Genoise (XII e - début du XV e siècle). P. 118.

³ *Мурзакевич Н. Н.* Генуезькие консулы города Кафы. С. 553.

⁴ *Гейд В.* Колонии на северном побережье Черного моря (извлечение из сочинения «История торговли в Средние века» – перевод Колли Л. П.). С.78; *Мурзакевич Н. Н.* История генуезских поселений в Крыму. С. 9.

⁵ *Никифор Григора.* История ромеев. Ρωμαϊκή ιστορία. С. 94.; *Бочаров С. Г.* Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII–вторая половина XV вв.). Первый период (70-гг. XIII в. – 1308 г.). URL: http://Annales.info/blacksea/kafa/kaffa.htm#_ftn20 ; Дата звернення: 27.10.2022.

⁶ *Карпов С. П.* Латинская Романия. С. 13-14.; *Ди Козмо Н.* Татары и торговцы на черноморской границе в XIII и XIV веках: совпадение интересов и конфликты. С. 593-594.

Слабкість оборони Кафи доводиться фактами доволі частих руйнації міста за короткий проміжок початкового етапу його історії: напад венеціанців у 1296 р.¹ в межах Другої венеційсько-генуезької війни (1294-99 рр.), похід еміра Ногая на Кафу у 1299 р.² (в межах загального рейду по Криму) та ще одна її руйнація ханом Токтою у 1307 р.³ на якій і закінчився перший період в історії генуезької Кафи. З огляду на це здається неправдоподібною згадана вище думка про те, що генуезці викупили лишень один квартал в межах вже сформованого міста – радше за все поселенці просто поселилися поруч із місцевим населенням Феодосії: греками та вірменами.

До початку XIV ст. Кафа була легкою мішенню для численних недоброзичливців і кожен раз їх напади зазвичай закінчувалися для міста трагічно, що не скажеш про період розвитку факторії після 1312 р., коли генуезці внаслідок смерті Токти та з дозволу нового хана – Узбека, змогли повернутися до Кафи⁴. Цей новий для них шанс вони використали з розумом, засвоївши помилки минулого, і при цьому куди більшу зацікавленість до факторії проявила сама метрополія – Генуя. З цією метою від імені генуезької комуни рада 24 мудреців створює Офіцію Газарії до якої увійшло 8 мудреців⁵ – цей орган повинен був займатися справами, що стосувалися генуезької діяльності на Чорному морі. Відразу було оголошено бажання «...дабы место Каффы было скорее и быстрее заново отстроено, улучшено и укреплено...»⁶. Саме воно лягло в основу плану для відбудови факторії, який був розміщений у статуті для Офіції Газарії – «Ordo de Caffa»⁷ (датується 30 серпня 1316 р.).

¹ Карпов С. П. Генуэзские и венецианские фактории в Крыму. С. 319.; Брун Ф. К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. I. С. 200.

² Из летописи Рукнеддина Бейбарса. С. 111.; Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір. С. 52.; Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 57.

³ Там же. С. 120.; Из энциклопедии Эннувейри. С. 162.; Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.). С. 741.; Ди Козмо Н. Татары и торговцы на черноморской границе в XIII и XIV веках: совпадение интересов и конфликты. С. 591-592.

⁴ Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.). С. 741.

⁵ Фрагменты из «Книги Газарии» («Liber Gazarie»). Генуя, 1313–1316 годы. С. 779.; Скржинская Е. Ч. Русь, Италия и Византия в Средневековье. С. 150.

⁶ Фрагменты из «Книги Газарии» («Liber Gazarie»). Генуя, 1313–1316 годы. С. 781.

⁷ Balard M. La Romanie Genoise (XII e - début du XV e siècle). P. 202.; Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.). С. 744.; Карпов С. П. Генуэзские и венецианские фактории в Крыму. С. 320.

Згідно зі статутом Кафа розбивалася на дві основні зони: «civitas» (територія в межах фортечного муру) та «burg» (за його межами)¹. Ділянки землі першої зони повинні були бути розпродані генуезцям на аукціоні, а в другій земля здавалася в оренду іншим східним народам – це сприяло відновленню міста силами приватних власників. Якщо подивитися на план Кафи², то можна побачити «civitas» на Карантинному пагорбі та «burg» навколо нього по суші. Вже з 1316 р. почалося будівництво стіни навколо першого району, на схід від яких розміщувався ринок, недалеко від побережжя. За будівництвом слідкував Опікунський комітет, який поміж цього керував обслуговуванням та ремонтом укріплень³.

Кам'яні стіни цитаделі були добудовані на початку 1340-х рр. і до 1352 р. вдосконалювалися прибудовами у вигляді веж⁴. При цьому варто зазначити, що їх щільність та кількість значно більша зі сторони дороги на Солхат⁵, який розташовувався на заході (точніше – пн-зах) від Кафи – саме в цьому напрямку в цитаделі було 7 куртин з середньою довжиною в 31 м і, відповідно, найбільша кількість веж. Це, звичайно, було викликано реальною загрозою нападу татар з цього напрямку. Навіть за постановою 30 серпня 1316 р. від Офіції Газарії, була встановлена заборона на забудову території на північ від Кафи, а точніше від «civitas»⁶. Скоріш за все ціллю такого закону було «створення» відкритої території для ефективного обстрілу непрошених гостей. Тим не менш, зважаючи на те, що залишати цю територію абсолютно пустою не надто вигідно, було дозволено використовувати її в якості базару для торгівлі первинною сировиною: просом, пшеницею, дровами тощо⁷, який у

¹ Balard M. La Romanie Genoise (XII e - début du XV e siècle). P. 202.; Бочаров С. Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII– вторая половина XV вв.). Второй период (1316-1382 гг.). URL: http://Annales.info/blacksea/kafa/kaffa.htm#_ftn20 ; Дата звернення: 27.10.2022.

² Див. дод. мал. 3.

³ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 675 (§5).

⁴ Balard M. La Romanie Genoise (XII e - début du XV e siècle). P. 209.

⁵ Столиця Кримського улусу.

⁶ Фрагменты из «Книги Газарии» («Liber Gazarie»). Генуя, 1313–1316 годы. С. 790.

⁷ Там же.

випадку нападу можна було б швидко згорнути. На плані Кафи XV ст.¹ в цьому місці якраз відображений центральний ринок (б) – мабуть, будівництво з 80-х рр. XIV ст. другої лінії оборони навколо бургу, дало змогу оформити постійну торгову площу, не боючись раптового нападу ворогів. Як вже зазначалось вище, всі ці особливості генуезького кріпосного будівництва в Кафі були направлені на протидію агресії з боку татар.

Доволі характерною рисою кафської цитаделі було те, що найгірше вона була захищена зі сторони моря – відстань між вежами становила в середньому 172 м. Можливо, це було викликано впевненістю генуезців в тому, що їх флот зможе захистити місто з моря, або ж в принципі вважали, що найбільшу загрозу для них становить можливість нападу із суші. Принаймні, власних морських сил Кафи вистачало для боротьби з піратами, наприклад з піратським альянсом Джакомо ді Білбі та Джованні Фонтоне, які з двома власними кораблями та з двома захопленими здійснили напад на місто – в результаті вони були схоплені, а їх кораблі роззброєні². Втім, у будівництві другої лінії оборони у 1380-х рр. далі ми побачимо деякі зміни у відношенні кафійців щодо необхідності укріплення приморської частини міста.

В результаті, станом на 1352 р., цитадель³ («castrum») займала весь Карантинний пагорб та невелику територію південніше нього, охоплюючи 11,3 га⁴. Довжина її стін дорівнювала близько 1440 м, а їх середня висота складала 13 м, веж – 20 м. Оборонна лінія цитаделі складалася із 16 веж, 8 воріт та 2 хвірток. За формою всі вежі, крім двох (напівкруглі) мали прямокутний вигляд. За положенням 5 веж розташовувалися на кутах, ще 5 – на стінах (серед них 2 вежі, які, шляхом об'єднання їх аркою, складають верхню частину приморських воріт), а інші 6 будувалися над воротами. Тільки одні ворота були частиною куртини.

¹ Див. дод. мал. 4.

² Карпов С. П. Латинская Романия. С. 179-180.

³ Див. дод. мал. 6.

⁴ Бочаров С. Г. Археология Генуэзской Газарии XIII–XV вв. Определение термина. С. 38.

Оригінальні назви деяких із цих об'єктів дійшли до наших часів: згадки про них можна знайти в писемних та епіграфічних джерелах, які були у свій час опубліковані М. Баларом та О. Ч. Скржинською відповідно. На основі останніх та завдяки Уставу 1449 р., С. Г. Бочаров зміг зіставити наявні матеріали та укласти таблицю¹. Тут же варто наголосити, що деякі з веж, вказаних в таблиці мали не тільки оборонні функції. Наприклад на найбільш згадуваній в писемних джерелах надбрамній вежі Кріско розташовувався годинник по якому в певний час 4 сторожа били у дзвін², в основному оповіщаючи жителів про початок комендантського часу³. Вежа Станталіс виступала проміжним арсеналом, куди кожен рік повинні були надавати зброю консул та інші чиновники⁴. Ще одна надбрамна вежа Стагнонум була сховищем зерна, а інша, Св. Антонія, була архівом Офіції Газарії⁵. Також деякі вежі використовувалися у якості місця для розміщення резервуарів з водою, наприклад так було в Чембало, що доводять археологічні розкопки у вежах №5⁶ та №6⁷. Система водопроводу, звичайно, була і в Кафі⁸. Як можна побачити, навіть у мирні часи вежі Кафи не стояли без діла, і активно використовувалися для невійськових цілей.

Які ж результати отримали генуезці, сконцентрувавшись на посиленні обороноздатності своєї факторії? У порівнянні з початковим періодом – доволі значні: навіть недобудована цитадель Кафи у середині XIV ст. була достатньо обороноздатною, щоб витримати дві облоги хана Джанібека 1344 та 1346(45) рр.⁹, за першої з яких захисники навіть змогли ініціювати вилазку та знищити

¹ Див. дод.: Таблиці. Таблиця 1.

² Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. О музыкантах и других лицах состоящих на жалованьи общины. §5. С. 703.

³ Там же. В котором часу надлежит звонить в колокол. §1. С. 711.

⁴ Там же. О сохранении военных припасов общины. §1. С. 724.

⁵ *Balard M.* La Romanie Genoise (XII e - début du XV e siècle). P. 209.

⁶ *Дьячков С. В.* Ещё одна башня-цистерна генуезской крепости Чембало (XIV-XV вв.). С. 350.

⁷ *Столяренко Е. Н.* Новый участок водопровода генуезской крепости Чембало (XIV-XV вв.). С. 353.; *Дьячков С. В.* Новый объект на карте генуезской крепости Чембало (XIV-XV вв.). С. 87.; *Дьячков С. В.* О портовом водохранилище крепости Чембало в XIV-XV вв. С. 15.

⁸ *Колли Л. П.* Кафа в период владения ею Банком св. Георгия (1454-1475). С. 81-82.

⁹ *Бочаров С. Г.* Заметки путешественников XIV-XV веков о городе Каффа. С. 175.; *Пилипчук Я. В.* Хан Джанибек и князь Любаргас-Дмитрий. С. 76.; *Балар М.* Генуезцы и Золотая Орда. С. 601.

облогову техніку татар¹. Саме з цього часу ординці зрозуміли, що так просто зруйнувати це місто, як вони робили раніше, у них не вийде. Про те ж сам пише В. Л. Миц вказуючи, що лігурійці після 1344 р. були для татар невразливими якраз завдяки укріпленням Кафи². До речі, одна із веж, назва якої підтверджується епіграфічним джерелом – вежа Климента VI³, була побудована в 1346 р. за підтримки папою Кафи у боротьбі з ордою Джанібека⁴, що говорить про зацікавленість Ватикану у збереженні оплоту католицизму в Газарії – це дало б змогу ефективніше його поширювати далі на Схід. Так чи інакше цей приклад показує, що не тільки генуезці були зацікавлені в обороноздатності Кафи, що сприяло потоку інвестицій з інших держав для її зміцнення.

Результатом облаштування гідної оборони Кафи, стала впевненість генуезців у своїх позиціях в чорноморському регіоні, особливо на Кримському півострові, а тому вони вирішили, що настав час розширити тут свій вплив. Так уже з 40-х рр. XIV ст. розпочалася генуезька експансія на півострові, в результаті чого до переліку їх володінь, окрім інших, увійшли і досліджувані нами міста Чембало (1340-х рр.)⁵ та Солдайя (1365)⁶.

Втім, говорити про фортифікаційні особливості цих міст ще зарано, так як розвиток фортечного будівництва Кафи ще далеко не закінчився, адже місто чекала куди більша велич. В якості факторії, що знаходилася на перетині Західної та Східної цивілізацій, та обравши посередницьку торгівлю⁷ (принаймні до сер. XV ст.⁸) як свою основну функцію, Кафа мала всі шанси

¹ Мурзакевич Н. Н. История генуэзских поселений в Крыму. С. 28.; Балар М. Генуэзцы и Золотая Орда. С. 601.

² Миц В. Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 169.

³ Юргевич В. Генуэзские надписи в Крыму. V. С. 160.

⁴ Balard M. La Romanie Genoise (XII e - début du XV e siècle). P. 207.

⁵ Миц В. Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 96.; Балар М. Генуэзцы и Золотая Орда. С. 603.; Дьячков С. В. Фактория Чембало в системе генуэзских владений в Крыму XIV-XV вв. С. 85.; Типаков В. А. Консульство Чембало во второй половине XV века: административное управление. С. 330.

⁶ Balard M. La Romanie Genoise (XII e - début du XV e siècle). P. 151.; Якобсон А. Л. Средневековый Крым: очерки истории и истории материальной культуры. С. 118.; Белявская Ю. В. Генуэзская экспансия в Крыму во второй половине XIV – начале XV вв. С. 551.

⁷ Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII—XV вв.: проблемы торговли. С. 333. Еманов А. Г. Север и Юг в истории коммерции: на материалах Кафы XIII—XV вв. С. 66.

⁸ Бадян В. В., Чиперис А. М. Торговля Каффы в XIII - XV вв. С. 175.

стати найвпливовішим містом регіону, тим паче геополітична ситуація у «відомому світі», а саме володарювання мусульман на Близькому Сході, робила чорноморський регіон фактично єдиним місцем торгових комунікації з країнами Середньої Азії та Далекого Сходу. Зокрема, морський шлях від Західної Європи до Північного Причорномор'я, а звідти – сухопутній до країн Східної Європи й Азії, був значно швидшим та вигіднішим, ніж виключно наземний. До речі, саме ним після 1453 р. доводилося користуватися новому володарю генуезьких колоній в регіоні – Банку св. Георгія, що значно уповільнило комунікацію між ними.

Третя чверть XIV ст. характеризується стрімким розвитком не тільки Кафи, а й захоплених нею земель, що в основному пов'язано зі смутою в Золотій Орді після смерті ханів Джанібека (1357) та Бердибека (1359)¹. В цей період відбувалася ханська чехарда, в якій не один володар не затримувався на троні надовго. Кульмінаційна частина цього процесу припадає на 1380-х рр. коли протистояння між Тохтамишем та Мамаєм доходило до свого логічного кінця. Тохтамиш, бажаючи заручитися підтримкою генуезців та отримати від них визнання власної держави, а також запобігти можливості укриття Мамає в генуезьких факторіях², пішов на заключення двох договорів, які були затверджені сторонами у листопаді 1380 та лютого 1381 р. Їх головним результатом для генуезців було закріплення завоювань на Кримському півострові, а також повернення територій Капітанства Готія³, які вони змогли підкорити собі разом із Солдаєю у 1365 р., і які втратили внаслідок походу Мамає у 1375 р.⁴

Не дивлячись на, здавалося би, приємний тон цих договорів, генуезці почали готуватися до військового зіткнення з татарами. На це, по-перше, вказують

¹ Карпов С. П. Генуезские и венецианские фактории в Крыму. С. 301.; Балар М. Генуезцы и Золотая Орда. С. 602.

² Талах В. Н. Татаро-генуезские договоры 1380 и 1381 года в историческом контексте. С. 110-111.

³ Джанов А. В. Татаро-генуезские договоры 1380 и 1381 годов. С. 702, 707-708.

⁴ Balard M. La Romanie Genoise (XII e - début du XV e siècle). P. 161.

масові ремонтні роботи веж та воріт у 1381 р.¹, а також розпочате в 1383 р. будівництво зовнішнього оборонного кільця², яке завершилося у 1389 р. В цей період кафський бург значно виріс у розмірах, а тому цитадель вже не здатна була захистити його у випадку нападу татар. Розмір території, яку закрила за собою нова стіна становила 82 га³, а її довжина, якщо не враховувати приморську частину цитаделі, дорівнювала 4640 м (3170 зі сторони суші та 1470 – з моря), а вся оборонна окружність – 5240 м. Середня висота стін складала 10 м, а веж – 17,5 м, що менше ніж у цитаделі на 3 та 2,5 м відповідно. Всього було 34 вежі – 2 напівкруглі, а всі інші були прямокутними. Також друга лінія оборони вміщувала в собі 5 воріт, 4 з яких мали власну назву⁴.

Якраз в період будівництва нової лінії оборони, між Генуезькою Газарією та Золотою Ордою розгорілася Солхатська війна. М. Балар вважає, що війна виникла через те, що генуезці намагалися обійти посередництво татар у власній торгівлі, роблячи все, щоб не сплачувати їм комерцій⁵ (торгових податків). До цього М. Н. Мурзакевич писав, що причиною війни стали часті набіги з боку татар, незадоволених попередніми договорами⁶. Як на мене обидва варіанти були причинами розгортання війни, адже враховуючи «задобрюючий» характер договорів 1380 та 1381 р. з боку ординців (генуезці в результаті більше отримували, ніж давали взамін) і факти несплати лігурійцями комерцію (фактично єдиного пункту договору, який об'єктивно був на користь татар) і викликали невдоволення в Золотій Орді. Війна тривала недовго (1385-86 рр.), і під час облоги Кафи, її консул, можливо Бенедетто Грімальді⁷, домовився з Кутлубугою – полководцем Тохтамиша та, вірогідно, намісником Солхату, про підписання миру. Договір 12 серпня 1387 р. в

¹ Див. дод. таблиця 1.

² Див. дод. мал. 5.

³ Бочаров С. Г. Археология Генуэзской Газарии XIII–XV вв. Определение термина. С. 38.

⁴ Див. дод.: Таблиці. Таблиця 2.

⁵ Балар М. Генуэзцы и Золотая Орда. С. 603.

⁶ Мурзакевич Н. Н. История генуэзских поселений в Крыму. С. 53.

⁷ Мурзакевич Н. Н. Генуэзские консулы города Кафы. С. 553.

результаті підтвердив попередні територіальні здобутки лігурійців¹. Татари знову не змогли здолати кафські стіни, а тому їм довелося поновити договори 1380-81 рр. – перемога в обороні.

В кінці XIV ст. між Тохтамишем та його минулим протектором Тимуром розразився конфлікт. Тимуридський хан бажав підкорити того, кого фактично посадив на престол Золотої Орди. Результатом походів Тимура був цілковитий розгром противника – багато великих міст було зруйновано, серед них сильно постраждала Тана, але основним генуезьким колоніям пощастило – війська Тамерлана оминули Кримський півострів². Не дивлячись на це, громадяни Генуезької Газарії не довго тішилися миром, адже внаслідок розгрому Орди розцвіло грецьке князівство Феодоро. Вже в 1411 р. з'являються перші згадки про Олексія I (Старшого) (1411-46 рр.)³, за якого Кримська Готія вийшла з під впливу Орди, або, хоча б значно його зменшила. Саме в цей час Генуезька Газарія намагається налагодити стосунки із Феодоро, але чи дало це яких-небудь результатів – не відомо. Близько 9 років між ними не було зафіксовано яких небудь контактів – В. Л. Миц припускає, що це може бути зумовлено відсутністю опублікованих документів або ж їх втратою⁴. Так чи інакше серія конфліктів з цим грецьким князівством куди більше стосувалися Чембало, а тому докладніше про них згадаємо пізніше, розглядаючи фортифікаційний ріст цієї факторії.

Приблизно в 1385 р. за консульства Бенедетто Грімальді⁵, паралельно до будівництва другої оборонної лінії, почалося будівництво третьої⁶ на відстані в середньому 3 метри. Так як додаткова оборонна лінія повністю описувала другу з суші, яка, нагадую, мала довжину в 3170 м, то, враховуючи 3 м відстані

¹ Див. дод. мал. 2.

² *Балар М.* Генуезцы и Золотая Орда. С. 604.; *Гейд В.* Колонии на северном побережье Черного моря (извлечение из сочинения «История торговли в Средние века» – перевод Колли Л. П.). С. 154.

³ *Мыц В. Л.* Начальный этап правления господина Готии Алексея и первый вооружённый конфликт между Каффой и Феодоро в 1422-1423 гг. С. 257-258.

⁴ *Мыц В. Л.* Начальный этап правления господина Готии Алексея и первый вооружённый конфликт между Каффой и Феодоро в 1422-1423 гг. С. 258.

⁵ *Мурзакевич Н. Н.* Генуэзские консулы города Кафы. С. 553.

⁶ *Бочаров С. Г.* Заметки путешественников XIV–XV веков о городе Каффа. С. 183.; Див. дод. мал. 5.

між ними, нова кріпосна стіна (сер. висота – 5 м, що в половину нижче стін другої лінії) мала протяжність приблизно в 3200 м внаслідок збільшеного радіусу відносно другої лінії оборони. Перед новою стіною був виритий рів глибиною 4-7 м і шириною 11-19 м. Так як нові укріплення зводилися на пересічній місцевості заповнити рів водою не було можливості. Фактично він являв собою велику траншею з кам'яною кладкою зі сторони стін та плоским земляним дном. Місцями рів впритул підходив до куртин¹. Втім, дані В. Л. Мица про наявність рову потрібно буде додатково перевірити. Ще однією модифікацією другої оборонної лінії, були 24 барбакани (сер. висота 5,5 м), які, зокрема, захищали 18 веж, 4 воріт, які були розташовані навпроти аналогічних воріт другої лінії (крім воріт Вонітіка, так як вони були приморськими), один кутовий, і ще один прилягає до куртини. Весь цей укріплений масив був добудований приблизно до початку 20-х рр. XV ст., так як вже тоді бургундський посол Гільбер де Лануа характеризує Кафу як приморське місто з портом, яке захищають 3 стіни². В тексті посла згадується, про договір великого князя литовського Вітольда (Вітовта) з богемськими гуситами³, який, як ми знаємо, був укладений в 1421 р., а враховуючи згадану автором смерть турецького султана Мехмеда I (26 травня 1421 р.) та помітки щодо кількості днів шляху до певних міст, які він повинен був відвідати, виходить що Гільбер де Лануа прибув до Кафи приблизно до кінця червня 1421 р. В цей час, як уже згадувалося, він пише про наявність третьої лінії оборони і при цьому ніяких згадок про недобудови у нього не має. Для додаткового підтвердження можна згадати свідчення іспанського ідальго Перо Тафура, який, за підрахунками О. Галенко, прибув до Кафи приблизно в період між травнем-липнем 1438 р.⁴ І вже тоді іспанський мандрівник згадує про стіни та рів навколо них⁵, але при цьому вказує, що він занадто вузький.

¹ *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики X - XV вв. С. 55.

² *Брун Ф. К.* Путешествия и посольства господина Гилльбера де Ланнуа. С. 443.

³ Там же. С. 436.

⁴ *Галенко О.* Крим у 1438 р. (Подорожні нотатки Перо Тафура). С. 177.

⁵ *Тафур П.* Странствия и путешествия. Черное море. 163.

Кафа до середини XV ст. розвивалася більш-менш стабільно, навіть за умови втрати багатьох торгівельних шляхів на схід та частково на північ внаслідок погромів Тамерлана в кінці XIV ст.¹ Більшість конфліктів, в які вступали генуезці в чорноморському регіоні, обходили місто стороною – скоріш за все значну роль у цьому відіграла велика міць її фортифікації, яку здолати було далеко не так просто, а тому вороги намагалися натиснути на Кафу шляхом залякування підлеглих їй територій. Наприклад, під час війни Кафи з Феодоро генуезький рицар Карло Ломелінні після визволення Чембало з під влади феодоритів 8 червня 1434 р.², дійшовши до Кафи затіяв похід проти татар. По дорозі на Солхат військо рицаря було розбито татарською кіннотою 22 червня так і не дійшовши до міста³. Після цієї перемоги, замість того, щоб взяти в облогу Кафу татари пішли на Чембало, контроль над якою зовсім нещодавно повернули собі генуезці. Варто підмітити факт того, що Чембало (частина суч. Балаклави) знаходиться доволі далеко від Солхату (суч. Старий Крим) (користуючись інструментарієм застосунку Google Earth, пряма відстань⁴ між ними становить близько 130 км), в той час як пряма відстань від Солхату до Кафи – приблизно від 18 до 25 км. Втім, вже 27 червня, тобто через 5 днів після розгрому експедиції Карла Ломелінні, ординці вимагали від жителів Чембало капітуляції. Якщо вірити словам Марко Поло про те, що монгольські посланці могли долати відстань у 200, а то і 250 миль (322-402 км)⁵ в день, що було можливим у другій половині XIII ст., то татари легко могли пройти 130+ км (по дорогам, звичайно, відстань більша) до Чембало за 5 днів особливо не поспішаючи, навіть без спеціальних станцій для заміни коней та із врахуванням тяжкої прохідності доріг.

¹ *Бадян В. В., Чиперис А. М.* Торговля Каффы в XIII - XV вв. С. 175.; *Гейд В.* Колонии на северном побережье Черного моря (извлечение из сочинения «История торговли в Средние века» – перевод Колли Л. П.). С. 149-151.

² *Мыц В. Л.* Начальный этап правления господина Готии Алексея и первый вооружённый конфликт между Каффой и Феодоро в 1422-1423 гг. С. 343.

³ *Гулевич В. П.* От Ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399–1502 гг. С. 180.; *Мыц В. Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 164-165.

⁴ Тобто не враховуючи звивостей доріг.

⁵ *Поло М.* Книга Марко Поло. С. 122.

І все-таки в джерелах наявні згадки про те, що татари брали Кафу в облогу. Перо Тафур згадує про поразку генуезців у битві по дорозі на Солхат, і далі пише «...решили [татари] даже наскоком взять в этот день Каффу; и дошли они до стены, и попытались взобраться на нее, и там многие из них погибли»¹. В той же час падуанський хроніст Андреа Гатарі взагалі не згадує про спробу татар взяти Кафу, хоча при цьому доволі докладно, не рахуючи деяких лагун в тексті, описує хід військової кампанії Ломелінні² – було б дивно, якби він не згадав такої значної події. Перо Тафур же згадав про це мимохідь, і навіть написав, що битва відбулася декілька днів тому (скоріш за все описка), хоча насправді це були події чотирьохрічної давності від його візиту до Кафи (а сама книга була написана приблизно через 15 років³). За його ж словами татари після битви захопили обози генуезців, а потім здійснили самогубний штурм намагаючись залізти на стіни міста, що взагалі не має сенсу, особливо згадуючи наскільки серйозним був захист Кафи зі сторони суші. Тому я вважаю, що ніякої облоги Кафи не було, тим паче настільки радикальної.

Повертаючись до самих подій, Ломелінні із залишками свого війська зміг врятуватися за стінами Кафи. Він відразу ж почав готуватися до реваншу, але цьому перешкодили володарі міста – вони жадали миру з татарами. Мирний договір був підписаний 13 липня біля Солхату⁴, втім, війна з Феодоро ще тривала до 1441 р. у вигляді незначних зіткнень. З цієї події було видно, що в той час татари навіть не сподівалися захопити Кафу, а тому вирішили надавити на генуезців можливістю знову втратити Чембало, адже захопити його можна було і без облогової зброї – навряд-чи генуезці встигли залатати стіну, яку самі зруйнували з корабельних бомбард⁵.

¹ Тафур П. Странствия и путешествия. Черное море. 163.

² Колли Л. П. Хаджи-Гирей хан и его политика (по генуезским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке. С. 116-120.

³ Тафур П. Странствия и путешествия. Предисловие. Жизнь и Эпоха. С. 14.

⁴ Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 181.

⁵ Колли Л. П. Хаджи-Гирей хан и его политика (по генуезским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке. С. 117.; Кузь А. И. Огнестрельная артиллерия в Северном Причерноморье во второй половине XIV–XV вв. (по данным письменных и археологических источников). С. 74.

Під час вищезгаданих подій і до підкорення Кафи османами у 1475 р. друга лінія оборони весь час добудовувалася – зі сторони моря¹. Можна припустити, що будівництво приморської стіни зовнішнього оборонного кільця йшло дуже в'яло до 1453 р., коли османами був взятий Константинополь² – саме до цього часу кафійці сподівалися на флот метрополії чи Пери у випадку нападу на Кафу когось сильнішого за піратів, адже, наприклад, під кінець XIV ст. морські сили міста налічували тільки одну галеру та декілька бригантин³. Звичайно, цього могло вистачати на те, щоб контролювати побережжя факторії, але замало, аби дати відсіч величезному військовому флоту Османської імперії. Поки існувала Пера, поки були відкриті протоки Босфор та Дарданелли, кафійці могли розраховувати на допомогу, але коли Пера була підкорена османам разом з Константинополем, а стіни останніх слугували місцем для блокування проток, жителям міста доводилося в цьому плані покладатися тільки на себе. Якщо припустити можливість того, що стіну зі сторони моря в межах другої оборонної лінії будували від цитаделі на схід, то це підтверджує думку про те, що до середини XV ст. кафійці особливо не розглядали загрозу з моря. Якраз середня відстань між вежами у першій половині куртин (із південного сходу) становили 116 м, що, звичайно, менше ніж у цитаделі на 56 м(!), але це, виявляється, не настільки показовим, адже середня відстань веж в другій половині куртин – 56 метрів (неймовірне співпадіння), що менше на ті самі 116 м. Фактично із всіх куртин укріплень Кафи саме ці на другому місці за щільністю веж серед усіх, що я згадував раніше.

Саме тому я вважаю, що геополітична ситуація на Чорному морі, що склалася після падіння Візантії вплинула на характер будівництва укріплень в Кафі, а ще більше на це вплинули османи, які влітку 1454 р., коли їх флот (за

¹ Бочаров С. Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII– вторая половина XV вв.). Третий период (1383–1475 гг.). URL: http://annales.info/blacksea/kafa/kaffa.htm#_ftn20 ; Дата звернення: 30.10.2022.

² Волков М. Четыре года города Кафы (1453, 1454, 1455 и 1456). С. 109.; Данилова Э. В. Каффа в начале второй половины XV в. С. 193.;

³ Balard M. Genoese Naval Forces in the Mediterranean during the Fifteenth and Sixteenth Centuries. P. 143.

різними свідченнями: від 52 до 60 кораблів) досяг Феодосійської затоки, провівши перед цим рейд на генуезькі колонії, зокрема на Монкастро¹. Могутність османів справила на генуезців неабияке враження, адже головним їх контр-агентом до цього були ординці, з якими вони співіснували то в мирі, то у війні, і могли конкурувати біль менш на рівні. Генуезці мали можливість хоч якось політично вплинути на татар, особливо граючи на їх проблемах з престолонаслідуванням. Але тепер море закрила могутня Османська імперія, з непереможною, тим паче для генуезців, армією, численним флотом, кращою у світі артилерією. Було б не дивно, якби поява такого ворога не зробила правок в плануванні фортечного будівництва.

В той же час до Кафи прибуло ханське військо у розмірі 6 тис. чоловік. Місто було сам на сам з ворогами: метрополія загинала від зазіхань Арагонського королівства та, паралельно до цього, намагалася утримати свою незалежність від Франції та Мілану, а новий власник генуезьких чорноморських колоній Банк Св. Георгія ніяк не міг швидко відреагувати та надати хоча б якусь допомогу, враховуючи також перекриті протоки до моря (в період з 1453 по весну 1455 із Генуї до Кафи не прийшло жодного корабля²). Кафійці змогли відкупитися, погодившись на виплату річної данини в 600 соммо³ і, скоріш за все, продовжили укріплювати приморську частину другого оборонного кільця. Втім, як історія покаже далі – це майже не вплинуло на їх долю, адже загроза османського вторгнення вже стала реальністю і часу на посилення оборони було дуже мало.

¹ *Гейд В.* Колонии на северном побережье Черного моря (извлечение из сочинения «История торговли в Средние века» – перевод Колли Л. П.). С. 157.; *Волков М.* Четыре года города Кафы (1453, 1454, 1455 и 1456). С. 114.; *Пилипчук Я. В.* Крым у політиці Джучидів (кінець XIII – третя чверть XV ст.). С. 55.

² *Данилова Э. В.* Каффа в начале второй половины XV в. С. 196.

³ *Волков М.* Четыре года города Кафы (1453, 1454, 1455 и 1456). С. 114.; *Гулевич В. П.* От Ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399–1502 гг. С. 108.

§2. Чембало

Тепер, охарактеризувавши еволюцію та особливості фортифікаційного будівництва Кафи, можна перейти до аналогічного розгляду наступного за хронологією із перерахованих міст – Чембало¹.

Як вже згадувалося вище, Чембало було заселене латинянами в 1340-х рр., що стало можливим після первинного укріплення Кафи, а точніше оформлення її цитаделі, де були власне латинські квартали. Археологічні розкопки дають нам зрозуміти, що генуезці поселилися на місці, яке до цього вже було заселене греками, але їх поселення через навалу монголів або, можливо, внаслідок інших негативних факторів почало затухати².

Для своєї нової факторії генуезці обрали побережжя Балаклавської бухти, яка була природним кордоном між Гераклеїським півостровом та гірським Кримом³. Місце для власної фортеці генуезці обрали схили гори Кастрон⁴, яка зараз носить назву Фортечної. Фактично бухта знаходиться на північ від мису, південна частина якого обривається в море.

Перші роки облаштування генуезців в Чембало нічим особливим не відрізняється від аналогічного у Кафі. Можливо, для захисту поселення спочатку був побудований частокіл протяжністю 110 та 330 м зі східного та північно-східного напрямку відповідно, а може ніяких укріплень до появи кам'яних і не було. В будь-якому випадку площа Чембало становила приблизно від 3 до 4,5 га території⁵, що менше розміру цитаделі Кафи приблизно в 3 рази. Втім для заселення та розбудови Чембало було обрано доволі невдалий час, адже, як згадувалося вище, тоді між Кафою та ордою

¹ Див. дод. мал. 2.

² Дьячков С. В. Фактория Чембало в системе генуэзских владений в Крыму XIV-XV вв. С. 84.

³ Там же.

⁴ Дьячков С. В. Археологические исследования генуэзской крепости Чембало в 2000-2005 гг. С. 212.; Якобсон А. Л. Средневековый Крым: очерки истории и истории материальной культуры. С. 120-121.

⁵ Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.). С. 15.; Дьячков С. В. Фактория Чембало в системе генуэзских владений в Крыму XIV-XV вв. С. 87.

Джанібека йшла війна. Як вже відомо з попереднього параграфу, «столиця» Генуезької Газарії змогла встояти під натиском золотоординського хана, а тому останній вирішив перекинути свою увагу на більш слабкіше поселення лігурійців – вже в 1345 р. Чембало було знищене¹. Втім, головне в будь-якому поселенні не будівлі чи стіни, а його люди і вони змогли завчасно евакуюватися з факторії до гір, тому після того як війська хана полишили поселення в руїнах, поселенці відразу ж повернулися та розпочали його відновлення і розбудову.

Приблизно до 1386 р., коли розгорілася Солхатська війна, ніяких змін у фортифікації Чембало не було, і тільки в другій половині 1380-х рр. почалося будівництво замку на висоті 45-60 м над рівнем моря, що отримав назву в честь св. Миколи, який був захисником та покровителем мореплавців². Назву свою він отримав по зрозумілим причинам, адже розміщувався над чембальською гаванню і був покликаний захищати місто зі сторони бухти, тобто вберігати генуезьких мореплавців від загроз з боку моря. Про це, зокрема, свідчить наявність ділянки під трєбюше (з його залишками) на висоті 57 м для обстрілу ворожих кораблів, що потрапили до акваторії міста³. Спочатку було побудовано зовнішній периметр стін, які мали три вежі, потім був прокладений до території майбутнього замку водопровід і до 1388 р. замок був закінчений добудованим донжоном консула. В результаті нова фортеця займала площу в 0,18 га⁴.

Після цього зі східної сторони гори Кастрон були побудовані кам'яні укріплення площею в 0,16 га⁵ (що менше ніж у замка св. Миколи всього лише на 0,02 га (200 м²)) на висоті приблизно 110-120 м від рівня моря, всередині

¹ Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.). С. 15.; Тупаков В. А. Консульство Чембало во второй половине XV века: административное управление. С. 330.

² Археологической экспедиции Чембало 15 лет / Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Дьячков С. В., Столяренко Е. Н. С. 150.

³ Дьячков С. В. Площадка для метательной машины генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.). С. 84.

⁴ Бочаров С. Г. Археология Генуэзской Газарии XIII–XV вв. Определение термина. С. 39.

⁵ Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.). С. 755.

яких розміщувався прямокутний донжон висотою близько 15 м – цей комплекс отримав назву замка св. Георгія – покровителя Генуезької республіки. На дорозі до Чембало були побудовані ворота з вежею над ними, а частокіл прибудовувався невеликим ділянками стін¹.

Як я розумію, цитадель св. Георгія була побудована якраз задля протидії зазіханням татар, тому вона зайняла місце на вершині гори Кастрон з якої можна було спостерігати за головною дорогою, про яку згадувалося вище. В 1390-х рр. з оформленням чембальської гавані, в кріпосній лінії на південь від неї, було побудовано прямокутну вежу висотою від 7 м², під якою на глибині тих самих 7 м розміщувалася цистерна для води об'ємом близько 550-60 м³. Втім не тільки функція збереження питної води була доручена цій вежі – вона, судячи по знайденим там кам'яним ядрам, була площадкою для важкої метальної зброї: балліст та требюше³.

В нове століття Чембало входить вже сформованим та вельми укріпленим містом⁴, але природні катаклізми та князівство Феодоро мабуть вирішили його випробувати. Останнє зі столицею у Мангупі, що знаходилася на відстані близько 20 км на північний схід від Чембало, на початку XIV ст. було налаштовано на встановлення дружних зв'язків з Генуєю та її чорноморським колоніями⁵, але на початку 20-х рр. Олексій I (Старший) забажав собі території Чембальського консульства та Капітанства Готії, що дало б змогу його державі вийти на міжнародну політичну та торгову арену, шляхом отримання виходу до Чорного моря. В результаті амбіцій правителя, Феодоро розв'язує війну з Кафою (1422-23 рр.), за якої феодорити зуміли захопити Чембало, але значні руйнації, які були завдані сильним землетрусом в 1423 р., змусили сторони заключити мир, за якого Чембало повертається генуезцям, а Феодоро отримує

¹ *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики X - XV вв. С. 55.

² *Дьячков С. В.* Новый объект на карте генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.). С. 87. *Дьячков С. В.* О портовом водохранилище крепости Чембало в XIV–XV вв. С. 12, 15.

³ *Дьячков С. В.* О метательном оружии гарнизона генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.). С. 213, 215.

⁴ Див. дод. мал. 7.

⁵ *Мыц В. Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 505.

землю у моря, де розпочинає будівництво гавані та фортеці в Каламиті на правому березі р. Чорна¹, тим самим претендуючи на свою частку в чорноморській торгівлі, чого генуезці, які звикли до володарювання у цій сфері, не могли допустити.

Якраз починаючи з цих подій у Чембало починається новий період фортечного будівництва, який ставить перед собою дві мети: 1) відновити те, що було пошкоджено внаслідок землетрусу; 2) посилити обороноздатність фортеці, щоб запобігти захопленню міста внаслідок нової війни з Феодоро, яка неодмінно повинна була статися. Щоб зменшити територію, і тим самим збільшити мобільність гарнізону під час захисту, генуезці вирішили не відновлювати залишки частоколу, які охоплювали в середньому 3,7 га. Оборонна лінія довжиною в 245 м була перенесена на захід, глибше до мису, що зменшило площу фортеці до 1,5 га². На протяжності східної стіни було побудовано 6 прямокутних веж відкритого типу, в результаті довжина куртин приблизно дорівнювала 41 м, що всього лише на 10 м довше, ніж північно-східна частина укріплень кафської цитаделі – це доволі гарний показник того, наскільки реальною для Чембало була загроза повторного вторгнення феодоритів. Втім ще однією пріоритетною задачею було будівництво приморської оборонної лінії, що завершувало фортечний ансамбль Чембало, та, фактично, створювало власне латинський квартал в припортовому районі міста.

Виділення окремих кварталів для латинських громадян було доволі характерним явищем для Генуезької Газарії. Таким чином генуезці відділяли себе від інших народів, що проживали у факторії. В незалежності від того, було це причиною чи наслідком інших причин, у цих містах нерідко виникали повстання (у Кафі XV ст. їх нараховується близько семи) часто через

¹ *Мыц В. Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 506.; *Бочаров С. Г.* Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.). С. 757.

² *Адаксина С. Б., Мыц В. Л.* Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.). С. 16.

невдоволення вірмен та греків. Втім, це питання в основному стосується наступного розділу, щодо охорони внутрішнього спокою генуезьких колоній, але якраз повстання в Чембало лютого 1433 р. стало новим етапом в історії міста. Враховуючи те, наскільки швидко після вдалого повстання місто зайняли війська феодоритів, можна сказати, що повстання фінансувалося та агітувалося зі сторони Феодоро¹. Навіть час повстання – останній місяць зими, був обраний через те, що в цю пору року навігація на Чорному морі вкрай погіршується, а тому генуезці би не встигли відправити свій флот на допомогу латинянам Чембало. Ненависть, яка була розпалена серед місцевих греків до латинян набула такого рівня, що до останніх використовувався характерний для Візантії вид покарання через осліплення. Про це, зокрема, свідчить Устав 1449 р. в якому були назначені пенсії 6 жителям Чембало, що були осліплені під час захисту Чембало². Генуя не відразу, але змогла відреагувати на ці події, і вже на початку березня була зібрана ескадра із приблизно 20 кораблів та 6 тис. вояк на чолі з Карло Ломелліні. Його флот спочатку добрався до Хіоса, де флотоводець витратив близько 3 місяців на додаткову підготовку та відправився до Чембало³. За свідченням Андреа Гатарі, першою перешкодою на шляху до повернення генуезцям міста був ланцюг, який феодорити та місцеві греки протягнули на вході до Балаклавської бухти. Розрубивши її, флот Ломелінні проник до бухти та почав готуватися до висадки своїх військ на берег. Втім найбільш показовим у цій облозі було використання корабельних бомбард, які генуезці викотили на сушу. Внаслідок обстрілу була знищена одна вежа та частина стіни (північно-західна частина оборонної лінії міста⁴), що змусило захисників піти на перемовини з Ломелінні, які втім були невдалими через небажання останнього давати грекам яких-небудь гарантій

¹ *Мыц В. Л.* Война 1433-1441 гг. между Кафрой и Феодоро. С. 336-337.

² Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. Об устройстве города Чембало. §10(б). С.787.

³ *Колли Л. П.* Хаджи-Гирей хан и его политика (по генуезским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке. С. 117.

⁴ *Адаксина С. Б., Мыц В. Л.* Формирование малых городов Генуезской Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.). С. 16.

безпеки (принаймні він був із ними чесним). Вже 8 червня місто було захоплено та віддано на розграбування¹. Чим же цікавим є для нас даний фрагмент? По-перше, в цій облозі вперше в Північному Причорномор'ї була використана артилерія, яка справила на феодоритів неабияке враження, якщо вірити Гатарі, що і не дивно, адже сучасна історична наука, опираючись на археологічні дані вказує, що на той час у Феодоро не було ніякої вогнепальної зброї², а по-друге, генуезці на власному досвіді переконалися в тому, що стіни Чембало зовсім не пристосовані для того, щоб витримувати обстріли такою зброєю. Повертаючись до військової кампанії Ломелліні, та особливо не вдаючись тут до подробиць, його військо після Чембало направило свої сили на ненависну для них Каламиту, яку без якого-небудь опору (всі жителі встигли евакуюватися) знищили³. Подальший хід кампанії вже згадувався у минулому параграфі, а тому повернемося до вже післявоєнного Чембало. До кінця останньої війни з Феодоро (1441 р.) місто повністю застигло в очікуванні, і тільки в період 1440-х – поч. 50-х рр. генуезці зайнялися відновленням порушених стін та веж⁴.

Для Чембало як і для Кафи та інших генуезьких колоній в регіоні, після падіння Константинополю у 1453 р. почався стрімкий відлік часу до неминущого – вторгнення османів. Банк св. Георгія, розуміючи всю складність ситуації, розпочав курс на ремонт та укріплення генуезьких фортець. В Чембало, поміж капітального ремонту укріплень, було зроблено декілька кроків для посилення східного напрямку, що дивно, адже загроза йшла явно зі сторони моря – можливо лігурійці вирішили перестрахуватися на випадок нової війни з Феодоро. Так в цьому напрямку перед воротами були побудовані

¹ Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.). С. 17.

² Кузь А. И. Огнестрельная артиллерия в Северном Причерноморье во второй половине XIV–XV вв. (по данным письменных и археологических источников). С. 70.

³ Колли Л. П. Хаджи-Гирей хан и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке. С. 117.; Мыц В. Л. Война 1433-1441 гг. между Каффой и Феодоро. С. 345.

⁴ Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.). С. 16.

два прямокутних барбакани, на місці цитаделі св. Георгія, а на вершині гори, знову був побудований донжон, який паралельно до оборонної виконував функції маяка та водозбірної цистерни. На цьому будівельна кампанія не закінчилася, а тільки набирала обертів: була перебудована північно-східна частина укріплень, де було розміщено 3 вежі, та дві куртини відповідно – основною ціллю було зробити їх стійкими до ворожої артилерії (власний досвід дався взнаки). Будівельні роботи у цій частині фортеці закінчилися у 1463 р. за консульства Барнабо де Грилло, про що свідчить знайдена там кам'яна табличка (зараз вона зберігається в Генуї)¹. Знову ж таки за ще одним епіграфічним джерелом можна встановити, що в 1467 р. був повністю відновлений замок св. Георгія².

§3. Солдайя

Останньою за хронологічним принципом із міст, що розглядаються у цій роботі є Солдайя³, яку генуезці захопили під час ворожнечі з намісником Солхату Кутлуг-Тимуром 19 липня 1365 р.⁴ Ординці безпосередньо володіли Солдаєю тільки з 1343 р., яку захопили у венеціанців під час конфлікту з італійцями⁵.

Географічно Солдайя розташовувалася в середній частині південного побережжя Криму у Судакській бухти, на відстані 35-37 км до Феодосії та 116-117 км до Чембало. Основна частина міста була побудова на північній частині Фортечної гори, або, як її називають кримські татари, Дженебез-Кая (Генуезька скала)⁶. До сьогоднішнього дня Солдайська фортеця зберіглася значно краще за попередні дві⁷.

¹ Юргович В. Две генуэзские надписи из Балаклавы. С. 319.; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.). С. 17.

² Юргович В. Две генуэзские надписи из Балаклавы. С. 320.

³ Див. дод. мал. 2.

⁴ Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 65.

⁵ Балар М. К истории генуэзских поселений в средневековом Средиземноморье. С. 133.

⁶ Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.). С. 750.; Фронджуло М. А. Раскопки в Судаке. С. 150.

⁷ Див. дод. мал. 8.

Після 1365 р. нові володарі Солдайї розпочали укріплювати зовнішній периметр міста, традиційно починаючи зі створення частоколу. Ймовірно будівництво було закінчене у 1371 р., так як з цього року позаду цієї лінії починається будівництво кам'яних укріплень, які отримали назву «castrum Sancti Cristi» та вміщала в собі площу майже в 13 га¹. Загальна довжина побудованих стін становила 925 м, які втім продовжували вдосконалюватися до першої чверті XV ст.². Варто також зазначити, що на відміну від Кафи та Чембало, з якими генуезцям доводилося працювати майже з нуля (принаймні в фортечному будівництві), то в Солдайї все ще були залишки укріплень венеціанських часів і навіть більш ранніх. До 1307-08 рр. у місті також існували зовнішні оборонні стіни, які, скоріш за все, були зриті внаслідок невдалого антиординського повстання³.

За археологічними даними А. Джанова та В. Майко⁴ Солдайська фортеця⁵ в цілому нараховувала близько 20 веж, з них 6 належали цитаделі св. Іллі, а дві з останніх були донжонами. Перший донжон знаходився на вершині гори, мав п'ятикутну форму (більше таких веж в Солдайї не було) та 3 поверхи. Крім власне оборонної функції ця вежа виконувала функцію маяка. Консульська вежа мала 4 поверхи і у підвалі була розміщена цистерна. Середня висота веж цитаделі становила приблизно 11,5 м, а товщина 1,18 м (враховуючи те, що товщина стін маяка та однієї з безіменних веж не були вказані). Сама цитадель мала площу 0,21 га⁶. До «Георгіївської» вежі примикали ворота, які були укріплені барбаканом.

Згадувана вище «castrum Sancti Cristi» відповідно була захищена 14 вежами. На східній та північно-східній частині укріплень всього було 5 веж, із них дві були іменні: Коррадо Чигала (1404) та Лукіні ді Фієскі ді Лаваньї (1409) –

¹ Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.). С. 750.

² Погодин М. Феодосия и Судак. С. 302.

³ Баранов И. А. Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости. С. 56.

⁴ Майко В. В., Джанов А. В. Археологические памятники Судакского региона республики Крым. С. 274-411.

⁵ Див. дод. мал. 9.

⁶ Майко В. В., Джанов А. В. Археологические памятники Судакского региона республики Крым. С. 286.; Бочаров С. Г. Археология Генуэзской Газарии XIII–XV вв. Определение термина. С. 39.

остання була фінальною в укріпленні східного флангу. Відповідно було 4 куртини з середньою довжиною в 62 м та товщиною в 1,4 м. Середня висота веж становила приблизно 13,65 м (на 2,15 м вище за попередній комплекс веж), а товщина 1,40 (на 0,22 м).

Центральна (північна) лінія оборони налічувала також 5 веж – з них іменних веж було 3: Якобо Торселло (1385) (на першому поверсі була каплиця), Пасакуле Джудичі (1392) та Барнабо ді Франки ді Пагана (1414). Куртин було також 4 (не рахуючи воріт) середня довжина яких складала 53 м (на 9 м різниці з попереднім комплексом), а товщина – 1,72 м (на 0,32 м). У веж відповідно сер. висота 20,7 м (не враховуючи дві вежі, які на даний момент погано збереглися), а товщина 1,39 м. В центральній частині лінії розміщувалися ворота Батиста ді Дзоальо (1389), які підтримувалися по бокам вежами Якобо Торселло та Барнабо ді Франки ді Пагана, а спереду для додаткового захисту був прибудований барбакан.

На західному та південно-західному напрямках оборонна лінія мала 4 вежі, дві з них були іменними – Джованні Маріоні (1380-ті) (на табличці остання цифра нерозбірлива) та Бальдо Гуарко (1394). Середня довжина куртин дорівнювала 49,3 м, а їх товщина 1,72 м. Висота веж в свою чергу становить приблизно 18 м (не рахуючи двадцятій безіменній вежі габарити якої невідомі), а товщина – 1,33 м. Остання безіменна вежа контролювала ворота до портового передмістя Солдайї, яке мало площу 5,7 га, та окрему стіну довжиною 255 м¹. Південна частина Солдайї не мала укріплень, адже це не мало сенсу: з цієї сторони гора обривалася в море.

В результаті повністю укріплена частина міста займала площу в 18,81 га, що приблизно в 4 рази менше, ніж кафський бург. За всю історію генуезького панування в Солдайї остання не знала облог, не рахуючи османської у 1475 р. Єдине, що становило загрозу для Солдайї був рейд Мамаю по Солдайському

¹ Бочаров С. Г. Археология Генуэзской Газарии XIII–XV вв. Определение термина. С. 39.

консульстві 1375 р., який, втім, обмежився лише захопленням сільської території міста¹.

В підсумку варто сказати, що всі три генуезькі міста з їх укріпленнями мали доволі високу обороноздатність. Кафа, як «столиця» Генуезької Газарії, що мала велику політичну та економічну цінність не тільки для генуезців регіону, а й для Комуни Генуї, займала доволі значні території, які були укріплені по максимуму. Три оборонні лінії, перша з яких захищала латинські квартали та власне консульську резиденцію, друга закривала за собою бурги – квартали, що належали іншим народам, а третя лінія укріплювала другу системою барбаканів. Кафа була неприступною із суші, і уникнення татарами облоги міста, особливо починаючи з XV ст. – гарний тому приклад. Забігаючи наперед, навіть карачи-бек Емінек, який у 1475 р. стояв зі своїм військом біля стін Кафи, споглядаючи за діями османів, так і не спробував захопити місто, хоча йому було б не вигідно, якби Мехмед II встановив там свою владу.

Втім, надмірно сподіваючись на свій флот генуезці не надто цікавилися укріпленням своїх міст з моря. Якщо повернутися до описів укріплень Кафи, Солдайї та Чембало, то можна побачити пріоритетні напрямки фортечної розбудови. Для Кафи, починаючи з 40-х рр. XIV ст., коли будувалися перші кам'яні стіни, тобто формувалася цитадель, пріоритетом було укріплення північно-східного напрямку звідки очікувався напад татар: саме там було зосереджено найбільшу кількість веж з найменшою щільністю. Найменше веж було якраз в приморській частині цитаделі і та сама ситуація була і з другою лінією оборони – тільки після захвату османами Константинополю, розуміючи, що на флот розраховувати вже не варто (враховуючи при цьому плачевне фінансове становище Генуї), друга половина приморських стін отримує куди більшу кількість веж, щільність яких займає друге (!) місце по Кафі. Що ми бачимо в Чембало? Фактично його пріоритетом весь час

¹ Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 6.

залишався східний напрямок: спочатку, для захисту від татар (до 20-х XV ст.), а потім від феодоритів (до сер. XV ст.). Тільки після цієї самої рокової події 1453 р. в Чембало розпочинається укріплення оборонної лінії зі сторони бухти – основною метою було потовщення стін, щоб вони могли витримати перші залпи корабельної артилерії осман. Сподіватися на непомітність бухти зі сторони моря не було сенсу, так як в 1454 р. османи провели розвідку з боєм чорноморського побережжя і точно знали, куди спрямують удар. Солдайя, в якості генуезької колонії в першу чергу з оборонною функцією, також укріплювалася зі сторони суші, але виправдано, бо з моря її прикривала гора із різким обривом – мабуть саме тому вона найдовше із згаданих колоній протрималася під облогою османів.

Отже, з погляду на спрямованість генуезького фортечного будівництва, можна сказати, що Генуезька Газарія не була готова до вторгнення османів, навіть не враховуючи міжетнічних та міжкласових чвар, що точилися в середині генуезьких факторій. Тим не менш, для того щоб дати найбільш об'єктивну відповідь на питання причини поразки генуезців, аналізу одних укріплень мало – обороняються не вони, а люди, що їх побудували. Тому необхідно розглянути питання генуезьких гарнізонів у названих містах та інституту підтримки порядку в межах їх стін.

1.2. Міські гарнізони

Продовжуючи тему попередньої глави, зараз ми спробуємо окреслити всю доступну нам інформацію, що стосувалася генуезьких гарнізонів в Північному Причорномор'ї та визначити наскільки вони були підготовленими до османського вторгнення. В центрі уваги будуть не тільки особовий склад захисників трьох найголовніших міст Генуезької Газарії, а й якісний та кількісний склад їх озброєння, способи та рівень підтримки дисципліни і

бойового духу захисників (тобто система заохочень), забезпеченість продуктами харчування та питною водою для тривалих облог тощо.

Згадуючи минулу главу, зокрема тезу С. Карпова про децентралізовану колонізацію генуезців¹, варто відзначити, що військові сили Кафи склалися в основному із ополчення, більшою мірою нелатинського походження та, скоріш за все, нечисленною когортою найманців, які прийшли до Кафи разом із деякими генуезькими знатними родами (адже вони в основному були ініціаторами заселення регіону), наприклад, одного з найвідоміших – Дорія. Це лише логічне, але, скоріш за все, більш-менш об'єктивне судження. Так як джерел з історії раннього періоду генуезької колонізації дуже мало, і їх збільшення помітно з прямо пропорційним зростанням заінтересованості Генуї Кафою та торговими можливостями, яке відкриває це місто, то ми маємо можливість тільки моделювати вигляд інституту оборони молодого генуезької колонії на основі логіки. І хоча найбільш суттєвим джерелом, що дає нам певне бачення оборонних сил найважливіших генуезьких міст – це Устав 1449 р., втім вбачаю його використання для моделювання того ж, тільки років так близько 160 назад, не прийнятним, через фактичну архаїзацію фактів викладених в ньому. Втім, в цьому дослідженні не так і важливо проводити хронологічну лінію видозмін гарнізонів згаданих міст, так як це не надто суттєво впливало на кінцевий результат – на відміну від еволюцій фортифікаційних укріплень минулої глави, де це було необхідно, щоб простежити основні помилки, що зіграли роль у поразці генуезців у 1475 р. Солдати приходять та уходять, а укріплення залишаються на місці. Тобто нам якраз важливо встановити стан оборонних сил максимально ближче до рокових подій, які вплинули на долю генуезького володарювання в Північному Причорномор'ї, втім це необхідно для комплексності картини, створення відправної точки розгляду військових формацій, і задля уникнення хибних думок, щодо відсутності ополчення – це може здатися неймовірним,

¹ Карпов С. П. Латинская Романия. С. 13-14.

але відсутність згадки про них, навіть для деяких вчених, автоматично є фактом того, що їх і не було. Тим не менш, певні згадки про ополчення міста в його ранній історії є. Наприклад, генуезький хроніст Якопо да Вараджине згадуючи події 1307 р. вказує, що проти татарського хана виступило 300 греків і стільки ж генуезців, «...ad se deffendendum et familias eorum»¹ («щоб захистити свої родини») – ця фраза вказує на те, що на захист міста стали звичайні жителі Кафи, а не найманці.

Якщо подивитися на це питання з об'єктивної точки зору, ополчення – це нерегулярне військове формування, і воно використовувалося тільки під час оборони чи військових походів, де просто потрібно було більше людей, тобто згадувати про них в тих самих нормативно-правових актах, наприклад, не має сенсу – регламентувати обов'язки та права тих, кого юридично не існує на момент складення правового документу навряд чи було пріоритетом. Їм не потрібно було регулярно платити, адже у мирний час кожен із потенційних ополченців не займався несенням військової служби, і ставав таким тільки в надзвичайній ситуації. Звичайно, в згаданих актах, міг бути прописаний механізм створення ополчення, укладення правової основи цього процесу, але на основі розгляду фрагментів Книги Газарії та Уставу 1449 р., можемо сказати, що далеко не завжди генуезці звертали належної уваги на алгоритм впровадження в життя певної постанови, а скоріше їх цікавила сама можливість вчинення правової дії. Мабуть найкраще прописаний алгоритм дій відображається у неодноразово згадуваному процесі обрання чиновників на певну посаду². Тому не дивно, що про ополчення міст та механізм його формування згадок немає – це фактично природне право, вимушена необхідність людини, захищати свою домівку. А ось чим вони будуть її захищати – це вже питання влади. І метрополія вже у 1316 році, ще на початку

¹ Continuazione della cronaca di Jacopo da Varagine, dal MCCXCVII al MCCCXXXII / publ. per cura di V. Promis // ASLSP, 1874. T. 10. P. 500-501.

² Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 652, 653, 655, 667, 674, 680, 683, 728, 811, 812.

розбудови цитаделі, потурбувалася про те, щоб Кафа мала гідне озброєння¹, задля недопущення повторення подій 1307 року.

Історик Р. Хаутала, на основі перекладу фрагментів Книги Газарії, де вказувався коротенький список видів та кількості озброєння направлених до Кафи, в примітках хибно відмітив, ніби гарнізон Кафи в той час становив 172 солдата². По-перше, це занадто багато для міста, яке тільки нещодавно почало відроджуватися після нищівного нападу військ хана Токти – навряд-чи фінансування такої кількості найманців, тобто регулярного гарнізону, йшло від метрополії (не дуже зручно, враховуючи відстань – могли бути значні затримки, що не на користь найманців), а по-друге, з передмови до списку стає зрозумілим, що дане спорядження відправляється не для озброєння гарнізону, а для зберігання в арсеналі – про це свідчить згадка про ключників, які повинні були зберігати та відпускати зброю тільки за записом, в тому випадку, коли місту щось загрожує³. Точнісінько так само це відбувалося і у XV ст.⁴ Тобто це ще один дотичний доказ того, що основну масу захисників міста в будь-який період, складали ополченці, котрі в разі надзвичайної ситуації отримували озброєння з арсеналу. Втім, хтось же повинен був караулити околиці міста від ворогів, тому із нарахованих дослідником 172 чоловік (хоча не можна стверджувати, що до цього в арсеналі міста не було зброї, тобто кількість можливих захисників могла бути більшою), скоріш за все була невелика кількість найманців – саме вони і становили постійну основу гарнізону.

А. Кузь принаймні двічі у своїх роботах, посилаючись на працю Г. Бретіану⁵ (вказую ті ж сторінки), згадував нібито факт того, що Генуї до Кафи 3 лютого 1291 р. відправилися соції («socii» – дослівно «сподвижники»), мались на увазі

¹ Див. перелік озброєння в Дод. Таблиці, 3.

² Фрагменты из «Книги Газарии» («Liber Gazarie»). Генуя, 1313–1316 годы. С. 798.

³ Там же. С. 791.

⁴ Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 700–701, 723.

⁵ *Brätianu G. Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle.* P. 100, 138, 240.

найманці). Ця інформація, по його ж словам отримана з відповідного акту нотарія Ангеліно де Сігестро і це ніби підтверджує історик А. Чиперис¹, доступу до роботи якого я не маю, а тому про це нічого сказати не можу. Втім, у згаданій А. Кузем роботі Г. Бретіану на відмічених у посиланнях сторінках взагалі немає жодної згадки про дану подію, як і немає цього в опублікованих там же деяких актах згаданого нотарія² – найбільш ранній опублікований акт датується 22 березня 1291 р. (Not. Angelina de Sigestro, V, fol. 153). Взагалі на мій погляд було б дивно побачити в подібних актах хоча б якісь відомості про військові сили, адже сферою роботи нотаріїв було в основному укладення торгівельних договорів та позик, засвідчення шлюбу, що не викликає сумніву при розгляді регестів деяких кафеських нотарієв XIII-XV ст.³ Тим паче відправляти найманців до Кафи на початку лютого не було сенсу, адже в цей період навігація на Чорному морі значно ускладнювалась, через сильні та часті бурі, а також покриття поверхні північного берегу Чорного моря льодом. Навіть у 1433 р., феодорити у війні з генуезцями дали грекам сигнал розпочати повстання в Чембало наприкінці лютого, щоб Генуя не встигла вчасно відправити війська на допомогу місту⁴. Тобто, згаданий дослідником факт є щонайменше непідтвердженим.

В той час коли щодо ополчення доводилося збирати шматочки інформації, то найманці, як професійні регулярні солдати, викликали до себе в декілька разів більшу увагу, а тому про них залишилися більш-менш повні свідчення.

Елітою, так би мовити консульською гвардією, виступали вершники-оргузії. За свою службу вони отримували близько 120 аспрів на місяць, в незалежності від міста служби. У Кафі їх було 20+1 начальник (150 аспрів), у Чембало – 4,

¹ Кузь А. І. Рання генуезька колонізація у Північному Причорномор'ї і початок формування військової організації Газарії (друга половина XII-XIII ст.). С. 36; Кузь А. І. Статут Кафи 1290 р. як джерело по ранній історії генуезьких торгівельних колоній в Криму. С. 16.

² Brătianu G. Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle. P. 319-323.

³ Sambuceto di L. Régestes et actes. P. 67-392.; Акты, составленные в Каффе нотариом Бартоломео de Paverio в 1394-1395 гг. // Карпов С. П. (ред.) Акты генуэзских нотариов, составленные в Каффе и в других городах Причерноморья в XIV-XV вв. М.: Алетейя, 2018. С. 276-303.; Акты Джованни Бальби 1402-1403 гг. С. 331-345; Акты Джованни de Labauno 1410-1412 гг. С. 366-459.

⁴ Мыц В. Л. Война 1433-1441 гг. между Кафрой и Феодоро. С. 336-337.

а у Солдайї – 8¹. Як відмітив А. Кузь, оргузії мали порівняно низьке жалування, враховуючи той факт, що вони повинні були мати власне спорядження (спис, меч, щит та плащ) та утримувати коня за власний кошт². Але якщо комплексно підійти до розгляду Уставу, то можна побачити, що вони мали доволі значний привілей: кафські оргузії мали повне право на будь-яку здобич, яку вони захоплять в нальотах на татар, а чембальські та солдайські отримували 1,5/4 (все інше, а саме 1 і 1,5 частини здобичі йшли до місцевого консула та общини відповідно; підозрюю, що в більшості випадків оргузії приховували факти своїх нальотів)³. З цього можна побачити, що самозабезпечення оргузіїв, особливо кафських, заохочувалося владою, яким необхідно було звести свої витрати до мінімуму, що пов'язано зі значним економічним послабленням Генуезької Газарії в останній період її існування. Фактично, грабування татарського населення мабуть було основною і найбільш прибутковою їх роботою, бо навряд чи всі 32 оргузіїв весь час були біля своїх консулів. Достеменно відомо, що кафського консула по місту супроводжували тільки начальники⁴ військовий та оргузіїв, і ще один вершник із особистої свити⁵. Козаки⁶ також повинні були позмінно, по 4 чоловіка, караулити біля воріт до бургу, тобто передмістя. Чи отримували вони за це додаткову плату, втім, не відомо.

Якщо вже було зачеплено питання охорони воріт, то у Кафі найважливішими вважалися двоє: вищезгадані та Кайядорські (чи Кайгадорські). Перші розташовувалися на східному напрямку, по дорозі до Солхату, а тому закономірно їх захисту приділяли куди більше уваги. Крім

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 699-700; 787 (§12); 769 (§15).

² Кузь А. І. Гарнізонна служба в генуезьких колоніях Криму (перша половина XV ст.): економічна складова. С. 224.

³ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 757, 788 (§19), 783 (§16).

⁴ Там же. С.717 (§12).

⁵ Можливо, під ним і мався на увазі начальник оргузіїв, але різниця в джерелах фінансування поки що відвертає від цієї думки: вершник отримував жалування особисто від консула, в той час як головний оргузій – від Ради казначейства.

⁶ Інша назва оргузіїв, що буквально для латинян означала «вершник».

згаданих оргузіїв, за ними слідували військовий наглядач та сторож на озброєнні яких були балісти та луки. Жалування становило 150 аспрів/місяць¹, щоправда точно не зрозуміло, на двох воно було, на половину, чи у співвідношенні 3/5 на користь начальника. Кайядорські ворота розташовувалися у моря, тобто саме через них з порту до міста потрапляли мореплавці: про це говорить заборона сторожам брати щось із привезених до Кафи речей, а більша частина товарів, звичайно, проходила через кафський порт. Охорона воріт була дещо слабкішою, ніж у попередніх, адже їх там були тільки сторож, його начальник та ключник (той, хто мав при собі ключі та у визначений час закривав двері – 50 аспрів/місяць)². Ключами від попередніх воріт володів їх військовий начальник, тобто він суміщав у собі дві посади. Про охоронців воріт Чембало згадок немає, хоча пріоритетним для захисту міста був тільки один єдиний північно-східний напрямок, тому мабуть уточнення не потребувало. В Солдайї по два охоронця з ротацією по принципу день/ніч було у воріт до передмістя та базару, отримуючи по 75 та 65 аспрів відповідно³.

Переходячи на основний кістяк оборони Кафи, варто відмітити, що він складався не тільки із найманців, кількість яких, на жаль, не була регламентована, а й сотників та десятників – представників місцевого нелатинського населення (першими могли бути тільки греки, а ось другими могли стати й вірмени)⁴. Вони на службі були постійно та підпорядковувалися військовому начальнику міста Кафи (який, зокрема, мав функції і поліцейського), судячи із заборони сотників збирати з місцевого населення кошти на користь останнього⁵. У випадку облоги міста саме вони збирали

¹ Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 701-702.

² Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 700.

³ Там же. С. 772 (§26); 769 (§13)

⁴ *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики X - XV вв. С. 78.

⁵ Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 763.

ополчення по своїм одиницям та направлялися до арсеналу, щоб отримати зброю.

Особовий склад Чембало та Солдайї висвітлений в Уставі куди краще. Можна припустити, що це пов'язано з особливою військовою роллю міст, в яких консули мали куди більші повноваження на місці, ніж консул Кафі у себе. Кожен із них додатково займав посади військового начальника, керуючого фінансами та коменданта. Втім Чембальський консул, був комендантом тільки фортеці св. Миколи і мав під своїм керівництвом підкоменданта зі слугою, які отримували на місяць 500 аспрів (скоріш за все жалування ділилося у співвідношенні 3/5 на користь підкоменданта). В гарнізоні зазначеної фортеці перебувало 7 солдат, кожен з яких отримував по 200 аспрів – вище, ніж деякі офіцери Кафі¹. У Нижній фортеці (замок св. Георгія), був власне комендант зі своїм слугою, які отримували жалування точнісінько як підкомендант і слуга вищезгаданого замку. Під їх управлінням було 6 солдат фортеці, а також 34 найманців зовнішньої стіни міста – всі вони отримували дещо меншу плату – 150 аспрів. Особливістю Чембало у порівнянні з Кафою та Чембало було наявність пушкаря із жалуванням 100 аспрів/місяць². Чому про нього є згадка тільки в Чембало, точно не відомо, адже, наприклад, наявність вогнепальної зброї у Кафі відмічається у Перо Тафура³ – а це вже друга половина 30-х рр. XV ст. Можливо це було фактичним обмеженням кількості артилеристів на утриманні, в той час як у Солдайї та Кафі потреби в цьому не було, а може бути так, що під пушкарем мався на увазі інженер-артилерист, якому доручено було провадити артилерію у Чембало (хоча відносно низьке жалування для подібного спеціаліста говорить зовсім про інше). Вогнепальна зброя Європи вперше з'явилася в

¹ Кузь А. І. Гарнізонна служба в генуезьких колоніях Криму (перша половина XV ст.): економічна складова. С. 223.

² Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 785 (§8), 788 (§16).

³ Тафур П. Странствия и путешествия. 163.

Італії на початку XIV ст.¹, втім до генуезьких колоній вона добиралася дуже довго, через відсутність потреби – проти татар так само ефективною була металевий зброя типу баліст та требуше², дротиків, пращ, луків та арбалетів, вже згадуваних Уставом 1316 р. Вважається, що вперше в регіоні вогнепальна артилерія була використана при облозі Чембало військами Карло Ломелінні в 1434 р.³ Мабуть з чого часу вона починає поширюватися в Північному Причорномор'ї.

В. Миц, посилаючись на опис військового спорядження Кафи станом на 1474 р., який був опублікований А. Вінья, і чомусь такий документ, за його ж словами, до нього залишився поза увагою, вказує, що тоді на озброєнні міста було близько 198 одиниць вогнепальної артилерії, з них 131 бомбард, 32 мортири та 35 спингард. І тому якщо б генуезці мали бажання обороняти своє місто, то легко подавили вогонь турецької артилерії, а османи просто взяли би да пішли, залишивши Кафу в спокої⁴. Це твердження, на мою думку є помилковим, навіть не рахуючи того, точно чи ні дослідник передав нам дані з використаного ним джерела. Під поняттями «бомбарда», «мортира» та «спингарда» могла ховатися зовсім різна як за розміром та калібром, так і за способом використання вогнепальна зброя. Тобто чи дійсно проти артилерії осман, зокрема важкої, кількістю 14 гармат⁵, могли бути використані хоча б однакові за потужністю? Це не говорячи про те, що згадана В. Мицем артилерія повинна була б важити принаймні від 500 кг та мати довжину принаймні 2 метри – це мінімум. Тобто просто на стінах їх не розмістиш, адже вони мали товщину зазвичай до 1,8 м, інколи більше. Веж було не так багато⁶, щоб розмістити на кожній по батареї хоча б із 4 гармат, враховуючи навіть їх мінімальні показники габаритів. Тобто така кількість гармат фактично не

¹ Кузь А. І. Сарбатани на озброєнні гарнізонів фортець генуезької Газарії у XV ст. С. 251.

² Дьячков С. В. О метательном оружии гарнизона генуезской крепости Чембало (XIV–XV вв.). С. 212, 214.

³ Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 161.

⁴ Там же. С. 442.

⁵ Руеев В. Л. Османская огнестрельная артиллерия 1475 г. на Мангупе: историко-археологический обзор. С. 296.

⁶ Див. дод. Мал. 5.

могла бути використаною в повному обсязі у Кафі, тим паче захищати потрібно було тільки південний та південно-східний напрямки. А якби хоча б 2/5 згаданих гармат зробили декілька одночасних залпів, то від вібрації кафські стіни почали сипатися самі навіть без допомоги турецької артилерії, адже вони навіть у 1474 р. потребували капітального ремонту, який йшов повільно через скрутне матеріальне становище міста, принаймні з 1455 р.¹ А з огляду на останнє викликає великий сумнів сама наявність в Кафі близько 200 гармат. Місцеві ніяк не могли відлити їх самі – на це потрібно було багато часу і матеріалу, та і не відомо, чи були у них відповідні приміщення для ливарного виробництва. А враховуючи, що кафська влада намагалася утримати в місті звичайних мулярів², то про спеціалістів такого рівня не могло йти мови. Знову апелюючи до подій 1453 р., османи, які на той момент були достатньо могутньою державою, виставили проти Константинополю 80 гармат³, хоча місто мало для них дуже високу цінність. Як колонії, що мали куди менший економічний потенціал могли зібрати таку кількість артилерії – не відомо. Втім, повернемося до гарнізонів.

У Солдайї на середину XV ст. нараховувалося 20 найманців кожен з яких отримував приблизно по 105 аспрів/місяць – крім підкапітана: його жалування складало 140 аспрів⁴. Порівняно із 40 найманцями Чембало, жалування було відверто невеликим, хоча це можна було пояснити відносно безпечним положенням факторії, яка жодного разу до 1475 р. не зазнавала яких-небудь облог, в той час як для Чембало все ще існувала загроза нападу Феодоро. Тобто, де це було можливим, жалування урізали, що тільки підтверджує

¹ Колли Л. П. Кафа в период владения ею Банком св. Георгия (1454-1475). С. 93, 79.; Колли Л. П. Христофоро Ди-Негро, последний консул Солдаи. С. 23

² Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 815.

³ Домановский А. Н. Клинок мусульманского полумесяца над куполом православной Софии: последняя битва Византии 29 мая 1453 г. // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Харьков: Майдан, 2017. Вып. 5. С. 226.

⁴ Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 769-770 (§14)

економічний занепад Генуезької Газарії. Тим не менш є підстави вважати, що вони мали додатковий дохід, про що дещо пізніше.

У фортеці св. Іллі, що на фортечній горі, повинно було бути не менше 4 солдат, а в Санта-Кроче (південно-східна частина оборонної лінії) – 6. Керували ними підкоменданти, які отримували по 300 аспрів/місяць кожен (в принципі як і у Чембало), а їх підлеглі по – 200 аспрів¹. Судячи з усього, консул мав повне управління над двома фортецями, в той час як консул Чембало безпосередньо був комендантом тільки однієї. Відсутність згадок про власне комендантів замків, тільки підтверджують значну військову роль солдайського консула. Він же займався судовими справами по відношенню до солдат². Надзвичайні повноваження цього консула доводить сама можливість його перебування на своїй посаді більше року³, що для інших консулів було неприпустимим. З цього можна зробити припущення, що Солдайя позиціонувалася зокрема як військовий оплот Генуезької Газарії, хоча мабуть скоріше Кафи, яка або прийме на себе перший удар з моря, або відправить допомогу «столиці» в разі необхідності. Так чи інакше ефективність Солдайї як військового міста була очевидною, так як саме консул, будучи капітаном солдат оборонної лінії, та комендантом обох замків, міг швидко роздати команди захисникам в разі облоги, користуючись штатом розсильних. Консулу навіть заборонялося в ночі куди небудь виїздити чи, що ще гірше, переночувати деінде крім Солдайї – ціною була його посада⁴. Закономірно, що консул, як зокрема військовий лідер міста, повинен був бути у ньому весь час, особливо в ночі, коли ризик нападу значно збільшувався.

Підтвердженням ролі Солдайї як переважно військового міста є суворі регламентація обов'язків та заборон її солдат. Із 20 найманців на зовнішній лінії оборони, до Кафи дозволялося відпускати тільки двох разом терміном до

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 770-771 (§17).

² Там же. С. 771 (§18).

³ Там же. С. 769 (§12).

⁴ Там же. С. 769 (§14), 776 (§2).

5 днів, і поки вони не повернуться, інші повинні були залишатися в Солдайї. Якщо вони за цей час не повернулися, то їм рахується штраф у вигляді 10 аспрів на кожного за один день. За них доволі відчутно відповідає і консул, якому кафськими Генеральними синдиками нараховується штраф у 100 аспрів. Солдат фортець відпускати взагалі не дозволялося, а інакше консулу потрібно було сплатити 500 аспрів за людину¹. Можливо, ця постанова повинна була постійно підтримувати належний рівень оборони, а може її метою було недопущення великого скупчення найманців у Кафі – це мало сенс, адже, наприклад, таку помилку після Першої пунічної війни допустили карфагеняни, що вилилося в широкомасштабне повстання найманців.

Окремими питанням для оборони Солдайї була нічна варта. Для міста це було настільки важливим, що вартових на ніч обирали консул разом з начальником сотні та двома офіціалами Опікунського комітету. Всі крім консула були відповідальні за виплату жалування нічної варти, а фінансувалося воно частково із доходів виноградників². Якщо нічних вартових обирали із тих згаданих вище 20 найманців, то можливо їх низьке жалування від Казначейства Кафи цілком закономірне, адже в даному випадку навантаження розподілялося між декількома сторонами.

Також в Солдайї воєнізованими були навіть музиканти, що контрастує з їх цивільною роллю в тій же Кафі. Музикант-флейтист та барабанщик за 75 та 60 аспрів відповідно, повинні були сторожити солдайські стіни вночі, регулярно граючи на своїх інструментах³, мабуть для того, щоб вартові не заснули на посту. Двоє трубачів по черзі вартували з іншими солдатами вдень та вночі періодично трублячи у ріг за 100 аспрів кожен.

Необхідними членами будь-якого гарнізону були лікарі, котрі мали можливість надати медичну допомогу потерпілому солдату під час та після

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 767-768 (§8-10).

² Там же. С. 773-774 (§31-32), С. 780 (§ 10).

³ Там же. С. 771 (§20), 772 (§28).

облоги. Втім, скоріш за все далеко не кожен лікар-теоретик хотів пов'язати своє життя з військовою службою, але до цього були охочі так звані лікарі-практики – цирульники-хірурги. Вони, звичайно, не мали університетської освіти, але врятувати життя солдату вони змогу мали. Тому саме вони були частиною гарнізонів Чембало та Солдайї і отримували за свою працю (хоча в основному просто за свою присутність) по 150 та 180 аспрів відповідно¹. Про наявність таких медиків-практиків у Кафі Устав не згадує, але дуже малоймовірно, що їх не було в найбільшому місті регіону. До речі, посилаючись на регести документів фонду «*Diversorum filze*» таємного архиву Генуї, Є. М. Столяренко вказує на наявність у Кафі справжнього лікаря зі ступенем магістра – Томмазо ді Феррарі, який, судячи з усього, переселився до Кафи через скрутне фінансове становище², що в принципі підтверджує мою попередню думку, що люди з медичною освітою навряд чи вважали генуезькі колонії престижним місцем з яким можна пов'язати свою діяльність та життя.

Вся зброя, яка, як я вже згадував, в основному призначалася для ополчення, знаходилася у вежах-арсеналах. У Кафі такими були вежі Константина та «*stantalis*» (можливо, «висока»). Перша скоріш за все була основним арсеналом, де зберігалася більшість озброєння. Її охороняли військовий наглядач із вартовим, які разом отримували по 250 аспрів на місяць³. Враховуючи, що перший крім охорони видавав зброю ополченню під час війни, звітуючи про це консулу та синдикам, і був ще одним із 3 ключників, які могли відкрити два арсенали, його жалування становило щонайменше 250 аспрів, враховуючи надбавку у 100 аспрів. Втім, якщо він впустив до арсеналу когось стороннього, то йому нараховується штраф у 1000 аспрів, що складає 4 його жалувань. Іще двома згаданими ключниками були громадяни Кафи дворянського та недворянського походження – саме з ними наглядач вежі

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 785 (§8), 772 (§22).

² Столяренко Е. Н. О врачебной практике в генуезских колониях Крыма (XIV–XV вв.). С. 90.

³ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 700-701.

проводив інвентаризацію. Із другою вежею все складніше, так як не можна сказати із впевненістю, чи не малася на увазі та сама вежа Константина. Тим не менш, окремо посилаючись на неї, Устав змушує консула, військового начальника міста та ринкового пристава в кінці своєї каденції надати до цього арсеналу 4 комплекти озброєння (2 з них від консула)¹. Доволі цікавий спосіб поповнити чи оновити спорядження, наявне в арсеналі. Питання тільки в тому, чому внесок робився до окремої вежі? Відповісти на це щось конкретне наразі доволі важко.

Також арсенал згадується у Солдайї. Його охороняли два ключника, латинянин і грек (!), які також повинні були проводити інвентаризацію, і близько 4 разів на рік нагадувати собі ж власні обов'язки².

Окремо варто відмітити те, що основним джерелом фінансування збройних сил Генуезької Газарії виступала Рада казначейства. Саме вона згідно із бюджетом виплачувала жалування, зокрема, більшості солдатів (до цього робився акцент на винятках). Принаймні двоє казначейських офіціалів повинні були особисто відвідати Чембало та Солдайю, щоб виплатити місцевим гарнізонам їх платню. Враховуючи, що їздити або плавати кожен місяць на доволі величезній відстані не було сенсу, то вони це робили один раз за час своєї каденції, тобто за 6 місяців³. Отже вони привозили із собою піврічне жалування солдатів, яке мабуть передавалося консулу чи Опікунським комітетам міст, які потім поступово, чи відразу розподіляли кошти між ними. Хоча якщо другий варіант, то можливо казначейські офіціали обходилися без посередників. Якщо вірити підрахункам А. І. Кузя, що добовою нормою витрат солдат було 3-5 аспрів принаймні на хліб та вино⁴, то з огляду на попередньо згадані жалування, що виділяло казначейство, більшості солдат

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 651 (§19), 723.

² Там же. С. 778 (§3)

³ Там же. С. 669 (§5)

⁴ Кузь А. І. Гарнізонна служба в генуезьких колоніях Криму (перша половина XV ст.): економічна складова. С. 226.

навіть нічого було відкласти, і тільки солдати, що захищали фортеці могли витратитися на щось інше, крім харчування. До цього ще додавалися одноразові річні стягнення з усіх солдат по 6 аспрів на користь казначейського письменника¹. Втім, як ми побачимо далі, становище солдат було все-таки кращим, ніж у рядових поліцейських, що і не дивно з огляду на більшу пріоритетність захисту від зовнішніх ворогів.

Переходячи до наступного за планом питання про систему заохочень солдатської служби, варто відмітити, що в основному надбавки до жалування генуезька влада робила на свята. За Уставом 1449 р. окремо для свят робилися спеціальні виплати з бюджету міст, які, зокрема, були частиною заохочень для солдат. З огляду на те, що цей документ доповнювався і пізніше постановами від Банку св. Георгія, то в ньому можна помітити значний спад економічної потуги Генуезької Газарії, особливо після 1453 р. Якщо у 1449 р. Кафа могла дозволити собі витратити близько 3000 аспрів на рік тільки на закупівлю свічок до церков, покровителів яких вшановували в певний день, то пізніше граничним бюджетом, що виділявся на подібні події знаходився в діапазоні від 1000 до 2000 аспрів². Звичайно це викликало невдоволення солдат та офіцерів, яким фактично досить сильно урізали не тільки додаткові виплати, а й можливість відпочити з користю (у найголовніші свята, в основному на Святвечір, Різдво, Водохреща, Вознесіння Господнє та покровителя генуезців – св. Георгія, для них влаштовувався банкет за рахунок міста). За приблизними підрахунками на потреби воїнів у свята витрачалося близько 1400-1500 аспрів на рік, із загального бюджету у розмірі близько 6500-7000³. При його скороченні максимум до 2000 аспрів навряд чи це не торкнулося солдат, навіть за умови, що Казначейство намагалося уникнути значних обмежень по відношенню до своїх захисників. Скоріш за все видатки на солдат урізалися

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 687 (§4).

² Там же. С. 755.

³ Там же. С. 704-711.

приблизно на половину до 700-750 аспрів, які, скоріш за все просто розподіляли як додатковий річний дохід, якщо вони не йшли виключно на офіцерів. Щодо Чембало то Солдайї, то даних не дуже багато, але варто відмітити, що на потреби дальнобійних підрозділів відділялося по 300 аспрів. Тобто кожен із 40 найманців Чембало отримував приблизно по 7,5 аспрів, а 20 солдат Солдайї – по 15. Тобто умови служби в Солдайї все рівно були кращими ніж у Чембало, хоча б просто за умови відношення заробітної плати до кількості захисників.

У звичайні дні солдатам було дозволено «окупувати» таверни для своїх потреб, навіть вночі, коли будь-який подібний заклад повинен був бути зачинений. Військовий начальник мав право дозволити в цей час працювати двом тавернам, в яких, зокрема, був дозвіл продавати вино¹. Враховуючи той факт, що людям після дзвону не дозволялося бродити по місту в ночі², то єдиними відвідувачами цих закладів були солдати, які вочевидь змінювали одне-одного на варті задля відпочинку та розваг.

Останнім у цій главі буде розглянуто відношення генуезців до створення запасів провізії та питної води. Закономірно, найбільше інформації про заготівлю провізії у колоніях Генуезької Газарії, ми маємо по Кафі. В ній же існував Продовольчий комітет із 4 чиновників, які повинні були слідкувати за стабільними поставками продуктів харчування, зокрема пшона (основна зернова культура тогочасного Криму). Чи були подібні організації у Чембало та Солдайї – не відомо. Хоча дотично можна припустити, що у Чембало зберіганням припасів опікувався консул, так як йому заборонялося встановлювати власні ціни на закупівлю провізії у місцевих виробників³. Можливо так було і в Солдайї, але законодавство не робить на цьому акценту. Втім питання забезпечення міст провізією було дуже важливим, так як

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 714 (§7).

² Там же. С. 712 (§2).

³ Там же. С. 784 (§4)

Продовольчий комітет не міг по своїй волі виконувати будь-які торгівельні операції з тим же пшоном, без урочистої наради цілої когорти чиновників, серед яких були консул, управляючі Фінансами, Рада Старійшин, Синдики, Опікунський і, само собою, Продовольчий комітети. Тільки після прийняття рішення останній міг діяти згідно з ним. Але навіть продане зерно повинно було бути замінене на куплене, тобто отриманий прибуток від продажу йшов на закупівлю нового. Покарання за продаж без попереднього обговорення з іншими офіціалами, суворо каралося: члени комітету повинні були зі свого карману сплатити подвійну вартість зерна та 50 аспрів зверху за кожен міру проданого. Скоріш за все, грошей у них би не вистачило, тим паче не має відомостей, чи отримували вони взагалі жалування за свою роботу¹, хоча повинні були. Варто також наголосити, що для кафінців створення великих запасів пшона та чітка регламентація його використання були викликані не тільки загрозою залишитися без їжі внаслідок облоги та блокади, а й щоб захистити себе від голоду в неврожайні роки². Про відчутні проблеми з продуктами харчування згадував П. Тафур, пишучи, що харчів у місті було мало, а на ринку за них дерли занадто багато³. Фактично імпорт продуктів харчування час від часу не міг повністю задовольнити попит місцевого населення.

За запасами води у містах наглядав Опікунський комітет, який вочевидь був представлений у всіх 3 згаданих колоніях. Відносно Кафи вказується, що офіціали комітету повинні були найняти наглядача за водопроводом⁴, який, вочевидь, був побудований у місті за коштів того самого вірменського єпископа, який зобов'язувався це зробити ще у 1316 р.⁵. Так чи інакше доступ до чистої води у місті був вкрай важливим, що не дивно, так як опікунський комітет і,

¹ Столяренко Е. Н. О пищевом рационе жителей генуэзских колоний Крыма. С. 87-88.; Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 686 (§3, 4, 5).

² Столяренко Е. Н. О пищевом рационе жителей генуэзских колоний Крыма. С. 88.

³ Тафур П. Странствия и путешествия. 164.

⁴ Там же. С. 677.

⁵ Фрагменты из «Книги Газарии» («Liber Gazarie»). Генуя, 1313–1316 годы. С. 783.

окремо казначейство, готові були платити наглядачу по 16 соммо (соммо) в рік та 40 аспрів на місяць відповідно¹. Якщо взяти стандарт соммо за 1438 рік (202,5 аспра)², то від комітету за місяць наглядач отримував 270 аспрів, а додавши жалування Казначейства виходить 310. Фактично, це більше ніж заробляли більшість солдат та офіцерів генуезьких фортець регіону. Втім, лігурійці продовжували шукати нові джерела води, для чого тримали на жалуванні ігекамира за всього лише 30 аспрів у місяць³, бо, звичайно, кожен день знаходити воду він не буде, а зайвий раз витратити значні кошти просто так не годиться. Мабуть 30 аспрів підживляли його інтерес до пошуку, а коли джерело все-таки знаходилося отримував значну премію. У Солдайї також згадується наглядач за водою, але його жалування куди скромніше за кафського – близько 65 аспрів/місяць⁴, навіть якщо похибка між дійсним на той час курсом соммо/аспри була приблизно в 50 одиниць.

Зберігалася вода в спеціальних цистернах вбудованих у вежу, або розташованих під нею, про що вже згадувалося у минулій главі.

Зробивши докладний розбір гарнізонів трьох стовпів Генуезької Газарії, були отримані наступні висновки. Генуезькі колонії мали дві основні військові формації: ополчення, яке скликалося в критичний для міста час, та найманці, які регулярно слідкували за його безпекою. В другій половині XV ст. був помітний процес скорочення фінансування військових сил факторій, принаймні в плані надбавок, що безсумнівно вплинуло на моральний дух захисників. Достеменно не відомо, чи відбувалися в Кафі акти скорочення особового складу, але така ймовірність існує, враховуючи падіння доходів міста. Так як в Чембало та Солдайї за останні, принаймні, 25 років скорочень жалування та премій не відбувалося, це може бути додатковим доводом того,

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 677 (§10), 704 (§7).

² *Евдокимов В. Н.* Серебряные монеты генуезской Каффы. С. 29.

³ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 678-679 (§17)

⁴ Там же. С. 772 (§27)

чому саме Кафа, найсильніше місто зі згаданих, швидко здалося. Якщо її найманці утискалися в жалюванні, то не дивно було б, що певна їх кількість вирішила покинути свою роботу. В такому випадку військова перевага ополчення, яке було призване на оборону міста від турків, над найманцями значно зростала, а тому, взявши зброю з арсеналу, вони могли диктувати свої правила гри. З огляду на той факт, що у Кафі час від часу була наявною проблема нехватки провізії, не дивлячись на намагання влади створити стабільні запаси, то для місцевого населення було зрозумілим, що навіть якщо вони і зможуть відкинути османів, змусити їх відступити, то останні завдяки флоту зможуть блокувати місто з моря, а татари будуть продовжувати пересікати поставки провізії з суші – так чи інакше місто би пало. Справа в тому, яким чином: швидкою здачею міста, що, можливо, пом'якшило відношення османів до його населення і дало змогу уникнути значних руйнувань та смертей, чи тривалим голодуванням та лютою помстою за втрачений час та сили ворога? Тому чи був сенс боротися з численним військом турків? За кого і за що? За чужий народ, який сидить собі спокійно в цитаделі? Можливо відповіді на ці питання знайдуться в наступному розділі.

Розділ 2. Охорона порядку у факторіях Генуезької Газарії

Для будь-якої соціальної групи, починаючи від сім'ї, закінчуючи державою чи навіть наддержавним утвореннями важливо не тільки захищати себе від зовнішніх ворогів, а й тримати в стані спокою та рівноваги своє середовище. Це також стосувалося й колоній Генуезької Газарії, які зустріли свій кінець 1475 р. Минулий розділ дав нам зрозуміти, що їх падіння було справою часу, і ніякі зрада чи підступ якісно на це не вплинули. Тим паче, стосувалися вони тільки Кафи, де знайшовся свій зрадник в лиці Оберто Скварчіафіко, який тим не менш був узагальненим образом, творінням того розбрату, що царював у великому поліетнічному місті протягом його генуезької історії. Метою цього розділу є спроба зрозуміти, де саме генуезці наробили помилок і чому. Для цього в першій главі ми розглянемо правоохоронні структури, їх функціонування та рівень ефективності у вирішенні конфліктів, зокрема міжетнічних, адже саме вони виступали містком між генуезькою владою фактичної меншості та нелатинською більшістю. У полі зорі другої глави буде генуезький суд, його функції та ефективність, зокрема у боротьбі з корупцією – неодмінним атрибутом будь-якої бюрократії.

2.1. Сили правопорядку: їх функції та ефективність

Поліцейські Генуезької Газарії називалися приставами – саме вони стояли на сторожі спокою її міст та слідкували за дотриманням законів їх громадянами. Найвищим посадовцем в правоохоронній ієрархії був поліцейський пристав консула, що був присутній у всіх трьох містах. Їм підпорядковувалися звичайні пристави, котрі слідкували за порядком у факторіях. Їх кількість та жалування відповідало розмірам території, яку вони оберігали, та, мабуть, співвідношенням латинського та нелатинського населення. Так по схемі «Кафа-Солдайя-Чембало» було відповідно 20/6*/3 полісменів, яким платили по 50/50*/45 аспрів на місяць. Відразу хочу зробити

поправку щодо Солдайї, адже насправді згадок про їх кількість¹ та оплати немає, але з огляду на додаткові різні витрати на поліцейських служителів у Солдайї, не викликає сумнівів їх наявність у місті². Я зробив приблизний розрахунок, взявши співвідношення кількості оргузіїв по тій же схемі (20/8/4). Враховуючи, що у Кафі кількість оргузіїв та поліцейських служителів була однаковою, а різниця чисельності між вершниками у двох інших містах становила половину більшого числа, то маючи відому кількість полісменів у Чембало – 3, я припустив наявність 6 таких посадовців у Солдайї. Хоча дотично можна припустити, що роль поліцейських у місті виконували солдати замків³. Щодо жалування, то враховуючи різницю між Кафою та Чембало у 5 аспрів, скоріш за все у Солдайї поліцейські мали жалування таке ж, як у «столиці».

Як можна побачити, звичайні поліцейські отримували доволі мізерні суми за свою роботу⁴, на відміну від розглянутих у минулій главі солдат. З чим це пов'язано, точно не відомо. Можна припустити, що вони мали можливість отримувати дохід на стороні, можливо якісь збори з населення, як це міг робити ринковий пристав по відношенню до торгових лавок⁵. Невиключно, що пристави мали якісь пільги, що були предметом іншого невідомого нам нормативно-правового документу. Втім, якщо заробітна плата служителів закону дійсно була настільки низькою, то і не дивно, чому у містах, особливо у Кафі, найбільш населеній та різноманітній за етноконфесійним складом, виникала велика кількість повстань⁶. Вони або не хотіли надирватися за таку заробітну платню, допускаючи свавілля населення на місцях, або ж самі були

¹ Хіба що, можливо, 2 сторожів базарних воріт вважалися поліцейськими служителями, так як пристав мав ключі від цих воріт.

² Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 783 (§12)

³ Там же. С. 771 (§18)

⁴ Кузь А. І. Гарнізонна служба в генуезьких колоніях Криму (перша половина XV ст.): економічна складова. С. 226.

⁵ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 720-722 (§1)

⁶ Карпов С. П. Генуезские и венецианские фактории в Крыму. С. 327.

каталізаторами цих повстань. Було б не дивно, якби служителі закону з таким порівняно низьким заробітком, займалися здирництвом, що провокувало місцеве населення.

До вищезгаданого додається той факт, що прірва між жалуванням звичайних поліцейських та начальства була м'яко-кажучи значною. Солдайський та чембальський пристави консула отримували відповідно 300/150 аспрів на місяць¹. Так як пристав Чембало був частиною гарнізону, то він також на рік отримував 7,5 аспрів, а ось додаткових виплат на користь пристава Солдайї не зафіксовано, хоча жалування і без того було доволі високим у порівнянні з багатьма солдатами та офіцерами. Можливо, у обох приставів були преміальні, схожі з їх колегою с Кафи. Крім невказаного жалування від лідера міста (ймовірно, мінімум 300 аспрів), останній міг отримати значні преміальні за результати своєї роботи, наприклад за кожну людину, яку він висік лозами – 25 аспрів, за кожну страту – 50 аспрів, 30 за поставлене клеймо (скоріш за все мається на увазі клеймування злочинців, так як із жителів міста не можна було робити рабів²), за відрізання кінцівок в якості покарання – 35 аспрів, 12 аспрів за людей, що порушують комендантський час тощо. Тобто начальник поліції одночасно був і палачем. В його обов'язки також входило супроводжувати генеральних синдиків, які проводили ревізії кораблів, що прибували до Кафи, втім, схоже, ніяких додаткових доходів із цього він не отримував³, принаймні явних.

Враховуючи, що за результати своєї роботи поліцейський пристав отримував преміальні навіть вище основного жалування, то він міг разом зі своїми служителями час від часу провокувати певні правопорушення для отримання додаткового доходу, який пристав ділив з підлеглими. В цьому одна із помилок, адже доплачувати потрібно було за запобігання злочинів.

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 768 (§11), 787-786 (§8).

² Там же. С. 738.

³ Там же. С. 670 (§8-9)

Наприклад, в залежності від статистики за місяць, чим менше було зафіксовано правопорушень, тим більше отримував пристав преміальних. До речі, він ще отримував додатково 480 аспрів на рік¹. Як можна побачити, різниця між доходами звичайних служителів правосуддя та їх начальниками становила щонайменше величину помножену на 3.

Варто відмітити, що у Кафі пристав та його підлеглі ділили свої обов'язки з військовим начальником, який зі своїми людьми повинен був патрулювати нічний бург(в інших містах поліцейські пристави та їх служителі слідкували за порядком в незалежності від часу добу²), в той час як поліція сторожила цитадель позмінно – 10 чоловік на півночі³. Можливо, через недостатню кількість правоохоронців у місті, доводилося долучати до патрулювання солдат. Судячи з Уставу, військовий начальник брав на себе сміливість за додаткові кошти розсуджувати сторони конфлікту, хоча насправді це повинні були робити судовий апарат вікарія⁴. Але в даному випадку головне не це – постанову про заборону, підтверджує факт того, що навіть солдати мали функції поліцейських і повинні були приводити до суду вікарія будь-яких злочинців, крім чиновників – розглядом їх справ займалися генеральні синдики, про яких детальніше у наступній главі.

Ще одним підтвердженням того, що гарнізон міста мав поліцейські функції, є згадуваний нами у минулій главі начальник воріт до передмістя, точніше те, що він поміж іншого слідкував за виконанням обов'язків нічної варти антибургу⁵, тобто навіть за межами кафських стін були люди, які слідкували там за правопорядком.

Окремим видом приставів були ті, що наглядали за ринком. Їх дохід повністю складався із отриманих мит від торговців за певні міри товарів.

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 709, 711.

² Там же. С. 777 (§2).

³ Там же. С. 698.

⁴ Там же. С. 715.

⁵ Там же. С. 702.

Умовно кажучи останні платили їм за безпеку не тільки фізичну, а й від нездорової конкуренції, адже пристав повинен був з огляду на табель тарифів слідкувати за цінами на ринку. Само собою, брати з торговців більше грошей ніж зазначено, каралося доволі високим штрафом, що варіювався від 50 до 500 аспрів в залежності від рішення генеральних синдиків¹. Базарні пристави були на службі в трьох досліджуваних містах², що і не дивно для міст, створених вихідцями торгівельної республіки. Чембальський базарний пристав поміж іншого слідкував за риболовним промислом, яке було головним джерелом доходів міста. Базарні пристави дійсно мали досить великі доходи, адже вони зобов'язувалися раз на рік сплачувати 8 сонмів, тобто 1616 аспрів на користь Опікунського комітету. Зокрема з цих коштів, останній фінансував будівництво та ремонт укріплень.

На службі згаданого комітету знаходився спеціальний пристав, в обов'язки якого входили слідкування за чистотою в місті, а також налагодження поставок каменю для будівельних робіт і слідкувати за будівництвом та ремонтом каналів жителями, будинки яких знаходилися в безпосередній близькості до означених³.

Окремо варто згадати про перекладачів, які були неодмінною частиною будь-яких чиновників, правоохоронців, і навіть солдат⁴. Їм потрібно було знати татарську та грецьку мову, що було необхідною умовою для комунікації латинян з іншими народами, які проживали з ними разом. В залежності від місця служби та від того, на кого саме він працює, залежала і величина жалування, яка варіювалася від 150 аспрів (Чембало та Солдайя) до 235/місяць (Кафський сенат). Окремо варто згадати про перекладача при військовому начальнику Кафи, якого останній повинен був замінювати кожен рік, при

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 662 (§17), 720-722.

² Там же. С. 720, 779 (§7), 791.

³ Там же. С. 677-678 (§11-12, 14)

⁴ Там же. С. 670 (§9), 694 (§1), 771 (§11), 787 (§14), 798 (§8).

цьому один і той же знавець мов міг займати цю посаду тільки раз у 5 років¹. З цього можна зрозуміти, що з генуезьких офіціалів не вимагалось знання інших мов, представлених серед населення міст, що фактично ускладнювало взаємовідносини між ними. Тим паче, судячи з Уставу, перекладачі не раз підозрювалися у викривленні перекладу. В Чембало, наприклад, перекладачі звільнялися з посади і отримували вето на її зайняття в подальшому, якщо були у змові з яким-небудь чиновником², тобто скоріш за все вчиняли якісь махінації на мовному підґрунті.

Не одним мовним бар'єром, ускладнювалися відносини між генуезцями та представниками різних етносів. Конфліктним середовищем закономірно залишалось релігійне поприще. Кафське єпископство, яке напряду підкорювалося Папі Римському, всіма силами намагалось поширити католицьку віру на представників інших конфесій. Внаслідок чого у місті виникало безліч конфліктів, що призводило до відтоку представників фактичної більшості міста. Генуезька влада намагалась це врегулювати спеціальною постановою³, яка забороняла єпископу вмішуватися в справи інших церков. Судячи з тексту постанови, офіціали насправді не мали права напряду вплинути на єпископа, а тому і не було попередньо визначено міри покарання.

Греки як і інші народи Генуезької Газарії також страждали і від економічного утиску. Наприклад, данина у розмірі 6000 турецьких дукатів на рік, яку назначили османи Кафі, повинна була бути сплаченою не за кошт Банка св. Георгія чи Казначейства міста, а у вигляді додаткових стягнень з населення, тобто в основному з представників інших етнічних груп⁴, бо це було в їх інтересах. Грецьких мореплавців, зокрема, змушували поставляти камінь до міста, про що свідчить один із обов'язків пристава Опікунського

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 717 (§14).

² Там же. С. 787-788 (§14).

³ Там же. С. 750-751.

⁴ Колли Л. П. Падение Каффы. Последние годы генуезских поселений в Крыму (1466-1475 гг.). С. 155.

комітету. Це було безоплатно, так як у випадку, коли пристав не зміг змусити когось із греків доставити будівельний матеріал, повинен був за свій кошт найняти когось іншого¹.

В певному сенсі закономірно від утисків з боку генуезців страждали мусульмани, як іноземці, так і місцеві. Наприклад під час свят, із мусульманських моряків стягувався податок, розмір якого залежав від кількості людей на кораблі: якщо до 25 людей, то 12 аспрів/корабель, якщо до 50 осіб – 25 аспрів, а більше – 50. Також їм не можна було привозити до міста зброю, а місцевим мусульман не дозволялося нею володіти².

Не дивлячись на певні інтеграційні процеси між представниками різних народів, їх переміщення шляхом шлюбу та спільного партнерства, чого просто не могло не бути в місті, яке вже близько 175 років розвивалося на співпраці багатьох етносів, в Кафі все ще існувало чітке ділення кварталів в центрі яких були церкви відповідних конфесій³. Латинський квартал взагалі був відділений від інших стіною (та сама Цитадель), що явно викликало в інших народів відчуття власної меншовартості. Вони ж не допускалися до бюрократичного апарату, який крім декількох виключень, що стосувалися в основному Солдайї⁴, складався виключно з латинян, адже саме вони вважалися громадянами⁵.

Як видно, нелатинське населення зазнавало утисків з боку генуезької влади навіть на законодавчому рівні. Звичайно, були спроби покращити становище міської більшості, як наприклад спроба приборкати апетити єпископа, але вони були недієвими. В місті не працювала належним чином «народна дипломатія», себто не було належного взаєморозуміння між народами.

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 677 (§11)

² Там же. С. 711, 814-815.

³ Сеитвелиева Н. Ю. Об этноконфессиональном аспекте генуезской колонизации Северного Причерноморья. С. 91.

⁴ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 777 (§3).

⁵ Карпов С. П. Генуезские и венецианские фактории в Крыму. С. 338.

Представники влади на місцях, поліцейські служителі та найманці, їх начальники, часто потребували допомоги з боку перекладачів, яким насправді не завжди можна було довіряти. Виникає питання, чи можна дії греків під час облоги Кафи класифікувати як «зрада», чи скоріше як спробу повернути собі колишню Феодосію, яку свого часу зайняли латиняни? Невирішеність багатьох етноконфесійних та соціально-економічних питань у Кафі, стали причиною останнього грецького повстання у місті 1475 р. Генуезці не змогли впоратися із ситуацією на місці, а отже вони не були готовими до удару зсередини. Далі ми спробуємо розібратися чому так вийшло поглянувши «вгору», тобто на бюрократичний апарат Генуезької Газарії.

2.2. Судова влада та боротьба з корупцією

Судова та контролююча влади Генуезької Газарії ділилися на два головних підрозділи: колегії Генеральних синдиків та консульських. Як і будь-який бюрократичний орган Генуезької Газарії вони обиралися шляхом балотування білими та чорними шарами.

Генеральні синдикати були в першу чергу органом, що контролював діяльність будь-якого чиновника, навіть консула. Вони розташовувалися виключно в Кафі, тобто колегія не дублювалася на інші факторії – там були свої люди, які слідкували за виконанням чиновниками своїх обов'язків. Наприклад у Солдайї цю роль виконували місцевий Опікунський комітет¹ із двох чиновників, а ось за Чембало нікого конкретного не згадується, можливо також місцевим Комітетом, якщо він був, або вважалось, що донести на неправомірні дії інших чиновників було справою всього населення міста. Принаймні враховуючи його розміри до 4 га, там всі повинні були одне одного добре знати і пильнувати.

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 776 (§2), 778 (§4).

Щоб стати генеральним синдиком необхідно було бути генуезцем чи громадянином Кафи в незалежності від походження. Всього обиралося 16 кандидатів, з яких тільки 4 (2 простолюдина та стільки ж дворян) обиралися на цю посаду. Виборцями були власне сам консул, Керуючі фінансами, Рада Старійшин та Опікунський комітет у відставці, а обрання було чинним тільки по принципу більшості голосів, тобто якщо із присутніх 2/3 проголосували білими шарами. Фактично на виборах синдиків було присутньою 15 осіб, а отже 10 з них повинні були проголосувати «за», інакше кандидат відкидався. Враховуючи, що одна Рада Старійшин складалася із 8 чоловік, вони найбільше впливали на вибір кандидатів. Окремою фракцією могли бути консул із Керуючими фінансами, які йому безпосередньо підкорювалися. Опікунський комітет у розмірі 4 офіціалів стояв особняком від інших. Таким чином, обмежувалася можливість того, щоб консул, заручившись більшістю голосів, прийняв на посаду корисних для нього кандидатів. Що не дивно, адже маючи при собі генеральних синдиків, консул міг прикривати свої можливі протизаконні дії – в результаті залишилося би тільки писати колективну жалобу декількох держорганів до Генуї, щоб змістити недобросовісного консула та генеральних синдиків. Споглядачами згаданих синдиків виступали писці сенатської канцелярії, які отримували за правдиві обвинувачення чиновників по 8 аспрів, а якщо вони приводили з собою більше 3 свідків, то могли отримати куди більшу винагороду¹.

В результаті виборів чиновники обирали собі власних наглядачів та суддів строком на 6 місяців². Зазвичай двоє із них засідали у власному суді, а інша пара проводила ревізії роботи бюрократів, а також слідкували за законністю торгівельних операцій, про що свідчить те, що саме вони займалися тяжбами, які стосувалися Торгового Газарського Комітету, і разом із поліцейським приставом консула здійснювали перевірки пришвартованих до Кафи кораблів,

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 690 (§4)

² Там же. С. 654-655.

зокрема слідкували, щоб із Кафи не втекли чийсь раби¹. Судячи з окремих постанов, саме генеральні синдики займалися справами, що стосувалися рабів, і до них варто було відводити останніх за винагороду². Враховуючи, наскільки дохідною була работоргівля, то не дивно, що за нею так пильно слідкували високопосадовці.

Саме синдики отримували присягу на Євангелії від будь-якого чиновника, який під час їх каденції зайняв свою посаду, про те, що він буде чесно та сумлінно виконувати свої обов'язки, що до цього робили перед консулом та іншими виборцями самі Генеральні синдики³. В обов'язковому порядку вони особисто перевіряли наявність старійшин у Раді, і якщо когось не було, то він повинен був сплатити штраф у розмірі 25 аспрів. До Ради Казначейства, Опікунського та Торгового комітетів можна було відправити розсильних, що знаходилися у них на службі⁴.

Якщо генеральні синдики висловили якусь підозру по відношенню до високопосадовця, то вони обов'язково повинні були запросити підозрюваного до суду, щоб той мав змогу захищатися. Виголосити вирок без присутності останнього можна було тільки за умови, що він після першого особистого запрошення чи через глашатая, або ж після трьох відправлених додому запрошень⁵, не прийшов до суду. Перевіряли діяльність та, у випадку потреби, судили генеральних синдиків тільки їх наступники – така процедура існувала і по відношенню до консула з вікарієм та їх синдиками, коли після закінчення каденції консула, синдики нового проводили ревізію діяльності попередників, що було характерним і для консулів других поселень, де спеціальні аудитори

¹ Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 661-662 (§14-16).

² Там же. С. 757.

³ Там же. С. 661 (§ 13).

⁴ Там же. С. 666 (§26-27).

⁵ Там же. С. 654-657 (§5).

приймали жалоби на колишніх посадовців, і якщо так були справа переходила до рук Генеральних синдиків, які в свою чергу назначали на місця 3 синдиків¹.

Судові справи, що стосувалися звичайних жителів міста, займалися 4 синдикати консула на чолі з вікарієм. Останній повинен був бути присутнім у суді кожен день, крім святкових, про які ми вже згадували раніше, так «...исключенных уставом дней»². Тут мається на увазі період, за якого відбувався збір врожаю винограду, який тривав місяць – від 15 вересня до 15 жовтня³. Що цікаво, це стосувалося тільки тих суддів, що займалися побутовими тяжбами, в той час як генеральні синдикати продовжували працювати (вони ж повинні були прослідкувати, щоб вікарій з консулом не засідали у суді в цей час) – мабуть до збору винограду залучалася велика кількість жителів Кафи, а тому, щоб не зменшувати ефективність збору, вони призупиняли судові справи, що стосувалися когось із них, до закінчення згаданого терміну.

Апеляції були дозволені, але не завжди: наприклад, якщо ціною судової справи 5 сонмів чи менше, то людина не мала права подавати апеляцію до вікарія знову, але могла звернутися до Генеральних синдиків, якщо в неї були докази недобросовісності своїх суддів. У випадку, коли сума була більшою, то апеляція була дозволеною впродовж 10 днів з моменту останнього суду по певній справі (втім суб'єкту права необхідно було додатково сплатити 4% від суми тяжби), і в цей раз людина зверталася до синдиків консула, а не вікарія, які, мабуть, переглядаючи справу, виносили вирок шляхом балотування згаданих вже шарів. Якщо апелянт перемагав, то він також повертав свій внесок 4%. Апеляції на рішення солдайського чи чембальського консулів подавалися виключно до консула Кафи та Генеральних синдиків⁴.

¹ Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 680-681 (§3-4), 692 (§2), 693 (§1-2).

² Там же. С. 779 (§6).

³ Там же. С. 727.

⁴ Там же. С. 663-665 (§19-24).

Не дивлячись на наявність двох органів судової влади, насправді більшість інших, виконавчих органів, мали можливість проводити судові тяжби в межах своїх повноважень і тільки у випадку потреби звертатися до Генеральних синдиків¹ – скоріш за все це викликало часту плутанину не тільки між суб'єктами права, а й самих органів, яким доводилося ділитися тією чи іншою сферою тяжб.

Верховним суддею вважався Консул Кафи, який повинен був відвідувати суд вікарія, слідкувати за ним, та вести тяжби самому в певні дні тижня² (в понеділок, четвер та суботу). Втім дещо пізніше, судячи з уставу, число правопорушень різко збільшилося, адже майже в самому його кінці абсолютно безсистемно було зазначено про створення додаткового органу із 4 чиновників, які повинні були проводити суд цінність якого була до 500 аспрів (мається на увазі максимально можливий штраф). Це можна пояснити тільки тим, що навантаження на вікарія та консула різко зросло, і таким чином було вирішено розділити обов'язки. Цю постанову можна датувати останнім десятком років існування Генуезької Газарії, адже тут вже прослідковуються намагання чиновників уникнути свого назначення (їх штрафували аж на 2000 аспрів, тобто майже на 10 сонмів за курсом 1438 р. – фактично ¼ річного жалування вікарія консула, навіть з урахуванням інфляції, яка досягла свого піку в 1470-х рр., це точно відчутна сума), що, зокрема, неодноразово робили кафські консули у 1474-1475 рр.³ До речі, ніхто не мав права апелювати до рішень цих чиновників, а суд повинен був проводитися без жодних формальностей.

Окремо варто згадати про адвокатів. Найняти адвоката з Кафи мали право тільки ті, хто судився у місті, а тому ті громадяни, які наприклад, знаходилися у Солхаті і їм потрібен був адвокат, не міг запросити його з Кафи, або навіть

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 660-661 (§12)

² Там же. С. 649-650 (§16).

³ Мурзакевич Н. Н. Генуезские консулы города Кафы. С. 555.

перенести тяжбу до неї – суд проходив обов'язково там, де був обвинувачений¹. Мабуть ця постанова, зокрема, потрібна була для того, щоб у «столиці» знаходилася стабільна кількість адвокатів, необхідних для все частіших судових справ. Адвокатам також заборонялося виступати від імені суб'єкта права, крім тих, хто класифікувався як «вдова, сирота чи малолітній». Під малолітнім, судячи по уставу, вважалися особи до 15 років². Генеральні синдики, зокрема, сліdkували за адвокатами і могли їх судити, якщо вони виконували свої обов'язки не по честі³.

Закінчивши розгляд судової влади Генуезької Газарії, спробуємо охарактеризувати, як саме генуезці боролися з корупцією і наскільки це було ефективним. Так як корупція зазвичай в тому чи іншому вигляді пов'язана з грошима або іншими матеріальними речами, то необхідно розглянути діяльність Ради Казначейства, яка якраз мала у своєму розпорядженні і те, і інше. Її чиновник обиралися кожні 6 місяців, шляхом того ж самого балотування за принципом більшості голосів. У виборах брали участь майже всі чиновники вищого ешелону: консул, Керівники фінансами, Рада Старійшин, Генеральними синдиками та колишньою Радою Казначейства⁴. Тобто всього було 19 виборців, із яких грубо кажучи 13 повинні були проголосувати «за» певного кандидата. Тут шансів у консула отримати під свій контроль скарбників була ще меншою. Після обрання чиновники присягають перед Генеральними синдиками, що будуть виконувати свою роботу (на якій повинні були присутніми принаймні 2 рази на тиждень) згідно з уставом. Серед них кожні 2 місяці змінювався старійшина, який мав при собі печатку Ради, яка підтверджувала законність платежів з бюджету. Втім, одні тільки скарбники не мали права виділяти будь-які кошти без печаток консула, старшого із Керівників фінансами, головного у Раді Старійшин, Опікунського

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 751.

² Там же. С. 752; 712 (§2).

³ Там же. С. 658 (§8).

⁴ Там же. С. 666-667 (§1).

комітету та без свідків у вигляді 16 кращих громадян як Кафи так і Генуї порівну¹. Втім, це відносилось до виплат більше 500 аспрів, якщо менше, то достатньо було печатки Казначейства, консула і Керівників фінансами. Такий підхід в принципі виключав можливість Ради Казначейства використовувати бюджет общини не в інтересах останньої, але до того моменту, як бюджет пустішав, а потрібно було, наприклад сплачувати кошти найманцям, то впевнений між зазначеними вище установами навколо цього було багато чвар: можливо, зменшити виплати, а може притримати їх для більш важливих для міста справ тощо. Враховуючи той факт, що рішення повинно було прийматися шляхом консенсусу, не дивно, що найманці в останній чверті існування Генуезької Газарії подовгу чекали своєї плати². Дуже часто, фактично до всіх високопосадовців, навіть до консулів, застосовувалася заборона скупати жалування солдат та оргузіїв, а також продавати їм яких небудь товарів³, скоріш за все з тією метою, щоб найманці все-таки отримали своє жалування і при цьому не втратили його в торгівлі з чиновниками.

Так чи інакше, згадка про подібні порушення були свідченням частого їх рецидиву. Все-таки Устав був середньовічною збіркою законів, а тому мав в собі елементи «життєвих ситуацій», тобто складався в основному опираючись на подію, що відбулася до цього, і її необхідно було якось врегулювати, а не розглядалося попередньо всі можливі правові ситуації в абстрактній площині. Так що на основі цього нормативно-правового акту є можливість прослідкувати певні корупційні тенденції, які були характерними для генуезьких бюрократів.

Наприклад, у Кафі бували випадки, коли базарний пристав за винагороду (фактично додаткову миту) дозволяв торгувати під час свят, що було забороненим, принаймні на моральному рівні. Тому за кожен таку лавку

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 667-668 (§2).

² Гейд В. Колонии на северном побережье Черного моря. С. 66.

³ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 654 (§5), 666-667 (§1), 775 (§34).

пристав тепер втрачав по 100 аспрів. Судячи з того, що 1/3 штрафу переходила до обвинувачів¹, то міська влада була неабияк заінтересована в припиненні подібних махінацій.

Так само з винагородою в 1/3 зі штрафу для обвинувача, була постанова, що забороняла сотникам збирати додаткові кошти з населення Кафи, на користь військового начальника міста чи інших чиновників. Штраф варіювався від 100 до 1000 аспрів² мабуть в залежності від того, яку суму встиг набрати певний сотник. Що цікаво, устав не передбачає покарання для вказаних посадовців – стягнення повинні були сплатити тільки сотники.

Були, наприклад, випадки, про які вже раніше згадували, коли військовий начальник брав на себе роль судді, та проводив тяжби зі сторонами конфлікту, отримуючи від них кошти для свого карману³. І знову частина грошей обвинувачу. Як я вже припускав у минулому розділі, задля додаткового доходу військові начальники та поліцейські пристави могли спеціально допускати конфлікти для власної вигоди, що тільки погіршувало ситуацію у місті.

Повертаючись до теми спроб ухилення потенційних чиновників від отримання посади, в Кафі останньої чверті свого існування була заборона продажу посад, не просто чиеїсь, а й своєї. Штрафи були високі, від 50 до 100 сонмів, тобто приблизно 1/5 від жалування Кафського консула!⁴ Консул та інші чиновники не мали також права дати комусь дозвіл продати посаду, крім тих випадків, коли це корисно для общини. Корисність визначалася на зібранні цілої когорти бюрократів, шляхом балотування білими та чорними шарами. Втім, продавати посади можна було, якщо вона стала вакантною через смерть чиновника, при цьому вони з одного боку продавалися тому, хто більше за неї заплатить, а з іншого – тому, хто до неї здатен⁵. Тобто гроші Кафі були неабияк

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 722-723 (§3).

² Там же. С. 763.

³ Там же. С. 715 (§9).

⁴ Там же. С. 746 (§1-2).

⁵ Там же. С. 746-47.

потрібні, але законодавці розуміли, що брати кого попало на службу також не дуже гарний варіант, тому шукали золоту середину, принаймні на бумазі, бо зазвичай посаду отримували просто ті, хто більше за неї пообіцяв¹. Це ще сильніше поглиблювало корупцію серед чиновників, адже враховуючи, що більшість посад були не надто високооплачуваними, той, хто хотів за неї заплатити скоріш за все планував витягнути з неї максимум.

До речі, не на користь боротьбі з корупцією грала різниця між жалуваннями вищих чиновників та звичайних служителів. Як це було у випадку солдат та їх начальства, пристава консула та його служителів, тощо. Найкращим прикладом є різниця річних доходів консула (500 сонмів) та його вікарія (40 сонмів). Останній отримував жалування в 12 разів менше ніж консул! Втім у порівнянні з іншими посадовцями його заробітна платня було достатньо високою, не рахуючи консулів інших міст (100 для Солдайї, та 60+ – Чембало). Звичайно, кафеський консул отримував таке жалування з огляду на його верховне положення у всій Генуезькій Газарії, і щоб він не використовував його для власних інтересів, був встановлений такий колосальний оклад. Втім, дуже значні суми з нього консул виплачував на утримання того ж вікарія, на сплату жалування своїй свиті: вершника, 6 служителів, щитоносця, повара; на утримання 6 коней² (мабуть сонмів 15-20 зверху). До речі, щодо останніх, як виявилось консулам не вистачало грошей на їх утримання, адже вони користуючись своїм положенням, безкоштовно брали траву та плоди для своїх коней, що доповнювачі Уставу прямо назвали хабарництвом³. Якщо вже консулу не вистачало грошей на своїх коней, то що можна казати про все інше? Фактично встановлена йому плата так і не поборолла корупцію у вищих ешелонах влади, так як неймовірно високе жалування наряду з іншими, порівняно низькими, тільки змушували чиновників чином нижче до різних

¹ Колли Л. П. Падение Каффы. Последние месяцы генуэзской Каффы (1474-1475 гг.). С. 161.

² Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 644 (§3).

³ Там же. С. 814.

зловживань. Навіть в листуваннях 1474-1475 рр. неодноразово бюрократи навздогін обвинувачували одне одного перед банком св. Георгія¹. Ще одним із чисельних прикладів підкупів цих років, було листування по справі Братів Гуаско, великих латифундистів Генуезької Газарії², в яких зазначалося, що останні давали хабарі не тільки солдайським солдатам та оргузіям, а навіть кафським чиновниками³.

Отже, судова та законодавча влади Генуезької Газарії напередодні вторгнення османів, не могла ефективно боротися проти злочинності, зокрема корупції. Додаткові дописи до Уставу свідчили про наявні проблеми хабарництва в місті, і вони збільшувалися з кожним роком – це був закономірний для генуезьких колоній процес. Занадто часті ротації, високе жалування для деяких посадовців, нагляд «всіх за всіма» виявилися неефективними засобами забезпечення життєздатності адміністративного та соціально-економічного організму Генуезької Газарії.

¹ Колли Л. П. Падение Каффы. Последние месяцы генуэзской Каффы (1474-1475 гг.). С. 153, 155, 162.

² Вони фактично були прикладом перенесення схожих тенденцій з Генуї на її колонії. Через занепад торгівлі, у метрополії також почали з'являтися дворяни, котрі намагалися захопити якомога більше землі за містом. Фактично, в той час, як в інших країнах Західної Європи почали зароджуватися буржуазні відносини, в італійських республіках почався обернений процес.

³ Дело братьев Гуаско // Крепость в Судак / Секиринский С. А., Волобуев О. В., Когонашвили К. К. 2-е изд. Симферополь: Таврия, 1983. С. 101-103.

Висновок

В результаті дослідження було виявлено, що Генуезька Газарія мала численні проблеми напередодні вторгнення османів у 1475 р., а тому її загибель була закономірним процесом принаймні з 30-х рр. XV ст., а після 1453 р. її доля стала безповоротною. Повстання греків, зрада Оберто Скварчіафіко – були скоріше не причиною падіння Кафи, а наслідком невідповідності міста до оборони, неспроможність влади консолідувати в її межах не тільки різні етноси та конфесії, а й власний бюрократичний апарат, що в свою чергу створювало напружені відносини між народом та владою, адже саме чиновники виступали містком, послами для взаєморозуміння між ними.

В ході дослідження фортифікації та гарнізонів трьох найсильніших міст Генуезької Газарії, мною було виявлено, що вони всі, крім Солдайї, не мали належного захисту берегової лінії. Найбільш уразливою виявилася Кафа, яка фактично мала вигляд амфітеатру відносно моря, а отже доволі значна її територія підпадала під обстріл ворожої корабельної артилерії. Гарнізон міста ніяк не міг пересилити артилерійські залпи осман, навіть не через те, що у них було менше гармат, що варте додаткового вивчення, а тому, що місць для їх розташування, особливо зі сторони моря, було недостатньо. Як виявилось, це стало наслідком того, що генуезці при розбудові Кафи не змогли передбачити можливість великої загрози з моря, адже сподівання були на допомогу флоту метрополії і на власні військово-морські сили. Саме тому, коли османи закрили протоки Босфор та Дарданелли після падіння Константинополю в 1453 р. почався запізнілий процес посилення південно-східних стін, щільність веж яких зайняла друге місце по місту, після стін цитаделі по дорозі на Солхат – головних ворогів генуезців у регіоні на 200 років.

Через значне падіння доходів від торгівлі, які були основними для Кафи, доводилося урізати жалування найманцям – професійному регулярному війську, яке не тільки слідкувало за безпекою міста ззовні, а й захищали його

із середини. Було зроблене припущення, що особовий склад міста також сильно скоротився, особливо після встановлення османами нової, більш високої данини для міста в розмірі 6 тис. дукатів – ймовірно, це стало, по-перше, знаком того, що імперії місто потрібно було вільним, а, по-друге, генуезька влада розцінила це як можливість зменшити економічне навантаження на місто, стіни якого все ще потребували ремонту. Зі скороченням кількості найманців, співвідношення його з ополченням, що складалося переважно з нелатинян, ще більше збільшилося на користь останніх. Вони ж як головні захисники міста розуміли, що захищаючи його, втратять більше, ніж здадуть Кафу, а враховуючи напружені відносини з генуезцями – боронити факторію взагалі майже не мало сенсу. Тим паче, що місто, як виявилось, було дуже погано забезпечене провізією і не змогло би витримати тривалої облоги. З огляду на вищесказане, не дивно, що Кафа так швидко, буквально за декілька днів, здалася.

Довше трималися Чембало та Солдайя, що закономірно, адже обидві мали меншу територію для захисту і були краще сховані зі сторони моря, в основному завдяки географічному положенню: перше прикривалося на півдні горою, а на півночі мало невелику бухту, вхід до якої можна було за необхідності перекрити ланцюгами; друге ж повністю оберігалось зі сторони моря горою, а тому атакувати його можна було виключно із суходолу. Обидва міста були воєнізованими, а їх консули мали майже необмежену військово-адміністративну владу, на відміну від кафського, що дозволяло їм напяму керувати обороною своїх міст. Поки що не було виявлено доказів скорочень жалування гарнізонів згаданих міст, що і не дивно, адже вони позиціонувалися як військова опора Кафи, а тому і протрималися довше останньої.

Розглянувши генуезький бюрократичний апарат, зокрема інститут судової влади та правоохоронні сили, було виявлено, що їх ефективність у XV столітті була вкрай низькою, в особливості у Кафі. Чим ближче до рокових подій, тим сильніше місто роздирали численні повстання етноконфесійних груп, з якими

не могла вжитися ні генуезька влада, ні католицька церква, що призводило до подальшого поглиблення кризи, яку вже намагалися побороти не шляхом вирішення її причин, а заглушення їх наслідків. Тому при достатньо відчутному стимулу, який дали османи, знедолені греки, вірмени та ін. разом з корумпованою частиною генуезьких чиновників відкрили ворота до міста. Для менших в територіальному плані Чембало та Солдайї, корупція та етнічні конфлікти були менш характерними. У них обох не було великого перенавантаженого бюрократичного апарату, через значні повноваження місцевих консулів, а тому корупції майже ніде було розвиватися, а її місце у розвитку міст було далеко не на першому місці. Солдайя, поміж двох інших факторій майже не зазнала повстань греків чи інших народів, навіть навпаки, їм довірялися деякі важливі посади, як, наприклад, охорона арсеналу. Генуезці в Чембало хоч і мали неприємний досвід з греками, але останні повставали в основному через пропаганду зацікавленого містом князівства Феодоро.

Отже, до власне поверхових причин, які користуються популярністю в сучасній історіографії, було виявлено також нові, а саме: низька обороноздатність гарнізону та укріплень, і така ж ефективність генуезької бюрократії у створенні стабільної міської екосистеми, що породило корупцію, а потім і повстання нелатинського населення.

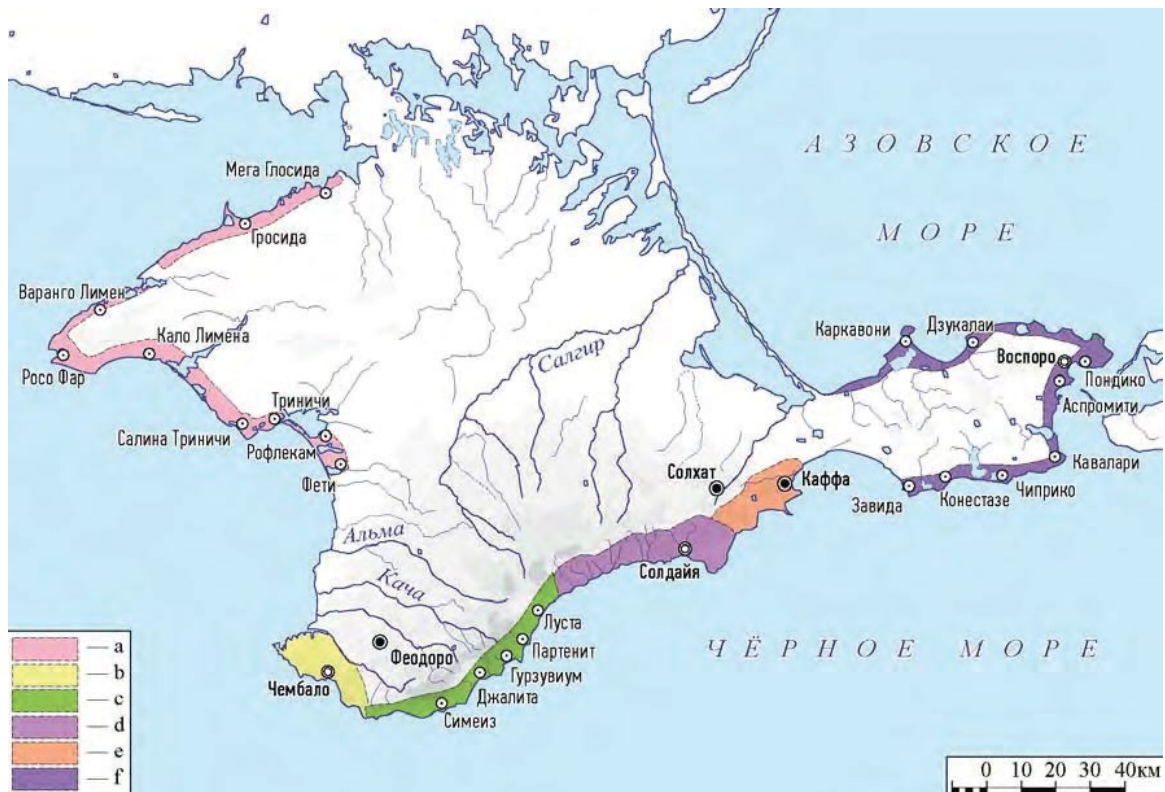
Додатки

Мал. 1. Карта Північного Причорномор'я з населеними пунктами Генуезької Газарії XIII-XV ст.

(Згідно з: Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Генуезской Газарії. Рис. 1. – С. 742)

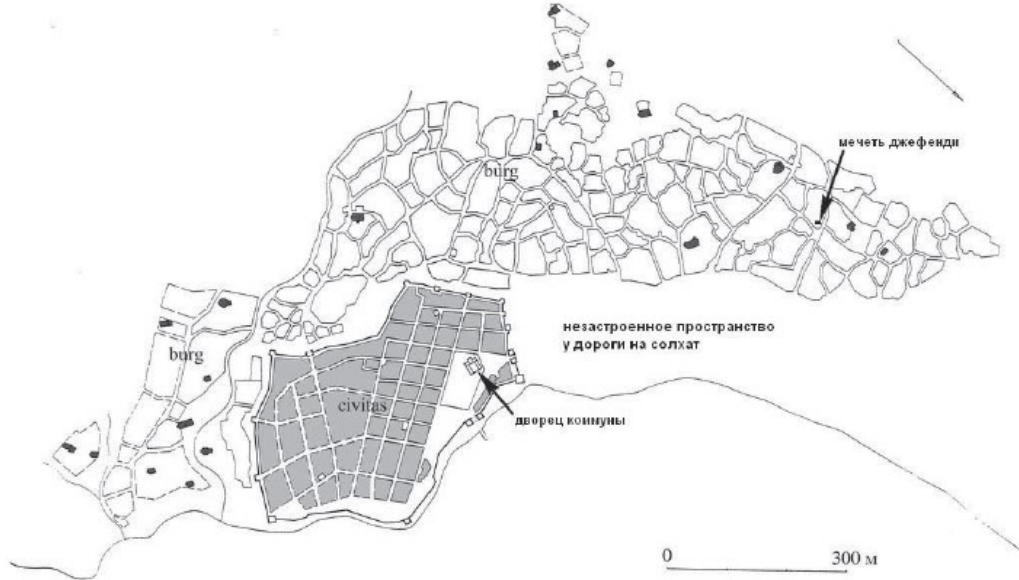
Мал. 2. Кримська частина Генуезької Газарії в останній чверті XIV ст.

Умов. познач.: а – генуезькі поселення на території Тарханкутського півострова; b – консульство Чембало; с – володіння Генуї на південному березі Криму; d – консульство Солдайя; е – кампанія Кафи; f – консульство Воспоро.

(Згідно з: *Бочаров С. Г.* Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарії.
Рис. 2. С. 743)

Мал. 3. Кафа з середини XIV ст.

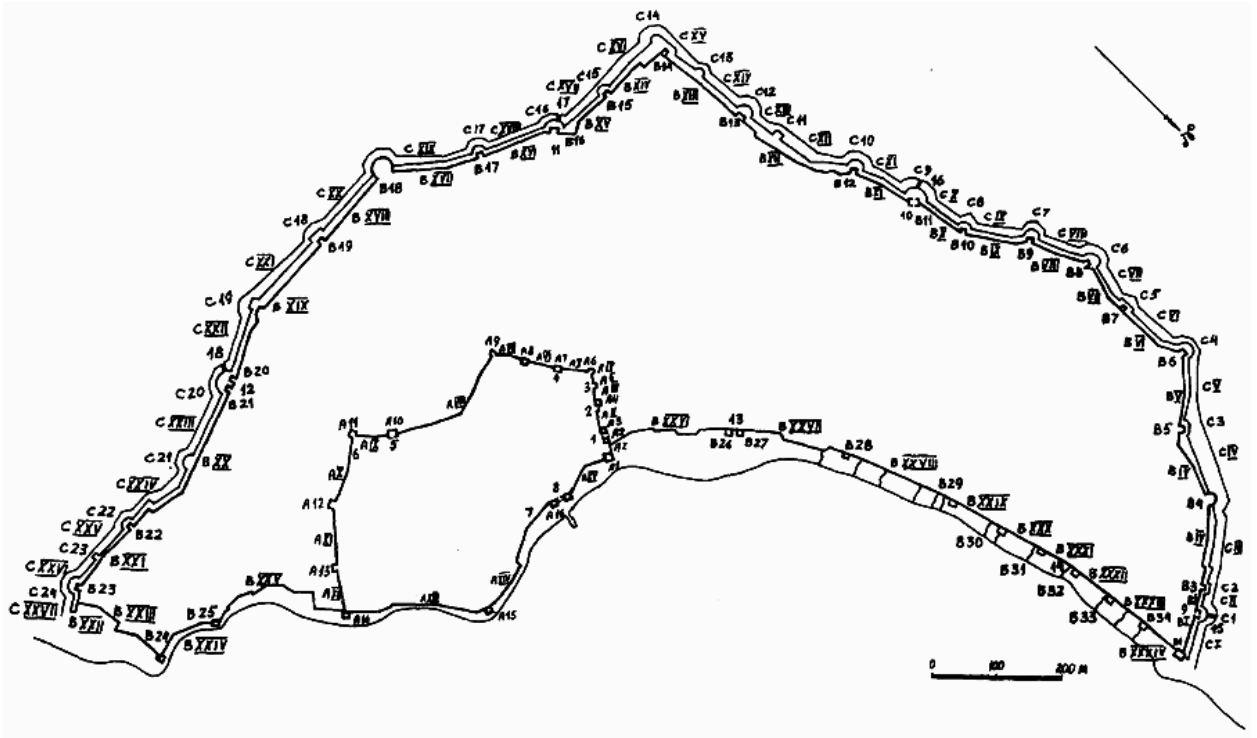
(Згідно з: *Бочаров С. Г.* Заметки путешественников XIV–XV веков о городе Каффа. С. 175.)

Мал. 4. План Кафи у XV ст.

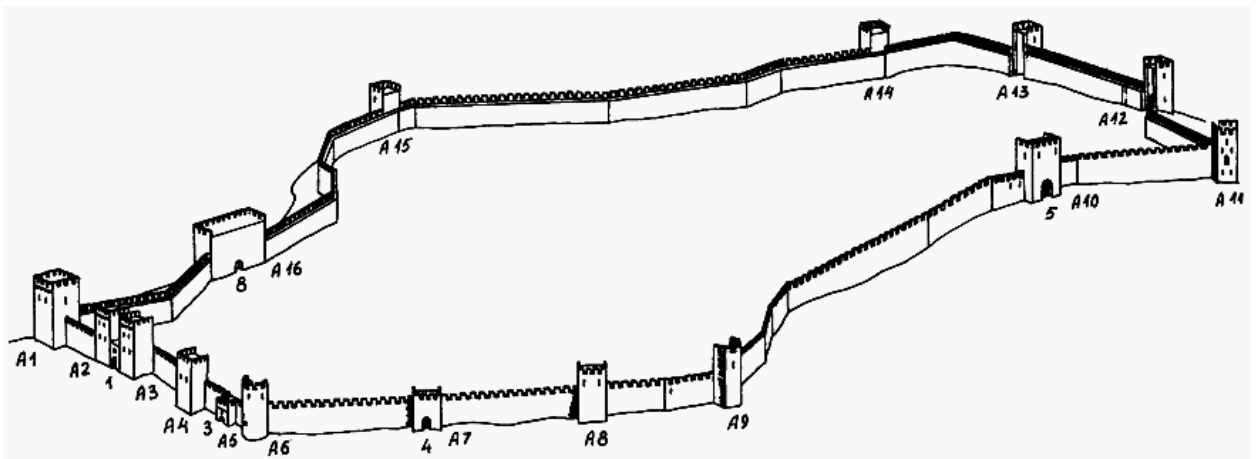
(Згідно з: Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарії. Рис. 3. С. 744)

Мал. 5. Фортифікаційні укріплення Кафи XV ст.

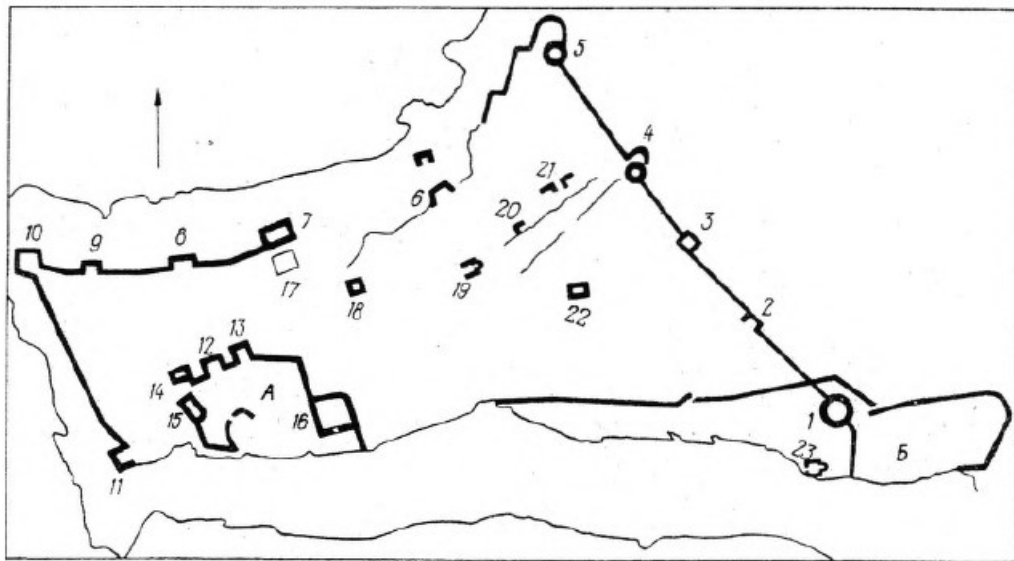
(Згідно з: Бочаров С. Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII– вторая половина XV вв.). URL: http://annales.info/blacksea/kafa/kaffa_pic.htm ; Дата звернення: 27.10.2022)

Мал. 6. Цитадель Кафи. Реконструкція (цифри без «А» – ворота; все інше – бапти)

(Згідно з: Бочаров С. Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII– вторая половина XV вв.). URL: http://annales.info/blacksea/kafa/kaffa_pic.htm ; Дата звернення: 27.10.2022)

Мал. 7. План Чембало XIV-XV ст.

Умов. познач.: А – замок св. Миколи; Б – замок св. Георгія; 1-18 – руїни оборонних стін та веж; 19, 23 – руїни храмів; 17, 18, 20-22 – залишки житлових та господарських будівель.

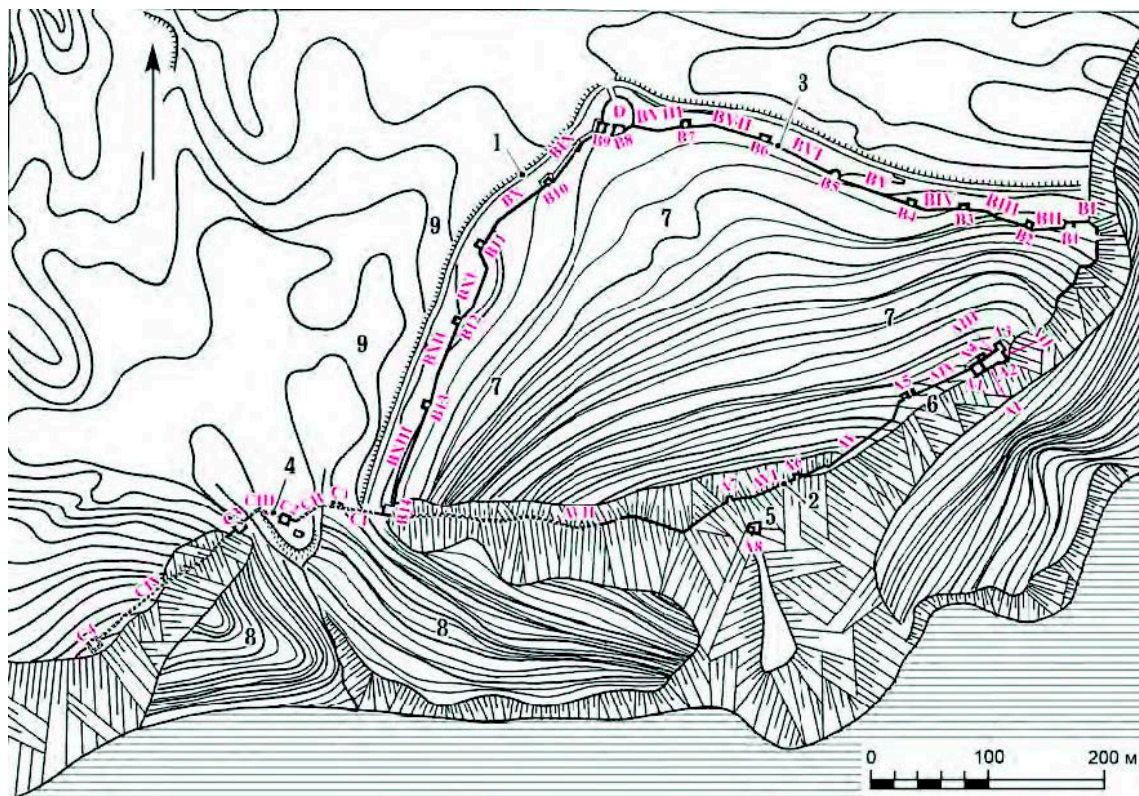
(Згідно з: *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики X - XV вв. Рис. 6. С. 26) [автор даної роботи зробив помилку в умов. познач., переплутавши замки – тут вказаний вірний варіант]

Мал. 8. Цитадель та зовнішня оборонна лінія Солдайї. Вид з північно-заходу

(Згідно з: *Бочаров С. Г.* Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарії. Рис. 9. С. 750)

Мал. 9. План Солдайї в 1365-1475 рр.

Умов. познач.: 1 – можлива лінія земляних укріплень; 2 – фортечна стіна цитаделі; 3 – кріпосна стіна зовнішньої оборонної лінії; 4 – фортечна стіна портового району; 5 – вежа Св. Іллі; 6 – забудовані території всередині цитаделі; 7 – територія міської забудови, захищена фортечними стінами; 8 – територія портового району; 9 – територія неукріпленого міського передмістя

(Згідно з: *Бочаров С. Г.* Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарії.

Рис. 8. С. 749)

Таблиця 1. Оборонні споруди цитаделі Кафи, справжні назви яких збереглися до сьогодні (в колонці «Год» указані роки, коли ці назви були згадані в писемних чи епіграфічних джерелах)

Год	Название объекта
1342,1381	Башня Клементя VI (Turris Clementis) ⁵¹⁾
1375,1381,1386,1449	Башня Криско (Turris Crisco) ⁵²⁾
1381	Ворота Криско (Porta Crisco) ⁵³⁾
1375,1449	Башня Станталис (Turris Stantalis) ⁵⁴⁾
1381	Башня Бизаньо (Turris Bisagno) ⁵⁵⁾
1386	Ворота Бизаньо (Porta Bisagno) ⁵⁶⁾
1381	Башня Св.Антонія (Turris Sancti Antonii) ⁵⁷⁾
1381	Ворота Св.Антонія (Porta Sancti Antonii) ⁵⁸⁾
1381,1386	Башня Стагнонум (Turris Stagnonum) ⁵⁹⁾
1381	Ворота Стагнонум (Porta Stagnonum) ⁶⁰⁾
1381	Башня Св.Марії (Turris Sancte Mariae) ⁶¹⁾
1381,1386	Ворота Св.Ніколая (Porta Sancti Nicolai) ⁶²⁾
1381,1386	Ворота Горги (Porta Gorgi, Gorchi) ⁶³⁾
1381	Ворота Св.Андрея (Porta Sancti Andrei) ⁶⁴⁾
1381	Ворота армянськіє ⁶⁵⁾

(Згідно з: Бочаров С. Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII – вторая половина XV вв.). Второй период (1316–1382 гг.). URL:

http://annales.info/blacksea/kafa/kaffa.htm#_ftn20 ; Дата звернення: 27.10.2022)

Таблиця 2. Іменні оборонні споруди другої лінії оборони

Год	Наименование объекта
1383	Башня Св.Феодора (Turris Sancti Theodori) ⁹³⁾
1384	Башня Св.Георгия (Turris Sancti Georgii) ⁹⁴⁾
1384	Башня Св.Фомы (Turris Sancti Thomae) ⁹⁵⁾
1381 1386	Башня Св.Апостолов ⁹⁶⁾
1386	Ворота Св.Апостолов ⁹⁷⁾
1386	Башня Вонитика (Turris Voniticha) ⁹⁸⁾
1386	Ворота Вонитика (Porta Voniticha) ⁹⁹⁾
1389 1449	Башня Кайадорская (Turris Caiadoris) ¹⁰⁰⁾
1389 1449	Ворота Кайадорские (Porta Caiadoris) ¹⁰¹⁾
1449	Ворота предместья (Porta Antiburgorum) ¹⁰²⁾
1449	Башня Св.Константина (Turris Sancti Constantini) ¹⁰³⁾

(Згідно з: Бочаров С. Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII – вторая половина XV вв.). Второй период (1316–1382 гг.). URL:

http://annales.info/blacksea/kafa/kaffa.htm#_ftn20 ; Дата звернення: 29.10.2022.

Таблиця 3

№	Озброєння відправлене до Каффи (1316)	
	Вид	Кількість (шт.)
1	Довгі списи	50
2	Щити зі шкіряною оббивкою	100
3	Дротики	50
4	Арбалети	72
5	Кроки	72
6	Колчани	72
7	Арбалетні болти	20-25 тис.
8	Шлеми	100
9	Коллари	100
10	Панцирі	100

(Згідно з: Фрагменты из «Книги Газарии» («Liber Gazarie»). Генуя, 1313–1316 годы. С.

791)

Список джерел та літератури

1. *Айбабина Е. А.* Некоторые заметки о каменной резьбе Каффы // Херсонесский сборник. Севастополь: Ахтиар, 1999. № 10. С. 277-287.
2. Акты Джованни de Labauno 1410-1412 гг. // Карпов С. П. (ред.) Акты генуэзских нотариюв, составленные в Каффе и в других городах Причерноморья в XIV-XV вв. М.: Алетейя, 2018. С. 366-459.
3. Акты Джованни Бальби 1402-1403 гг. // Карпов С. П. (ред.) Акты генуэзских нотариюв, составленные в Каффе и в других городах Причерноморья в XIV-XV вв. М.: Алетейя. 2018. С. 331-345.
4. Акты, составленные в Каффе нотариюм Бартоломео de Paverio в 1394-1395 гг. // Карпов С. П. (ред.) Акты генуэзских нотариюв, составленные в Каффе и в других городах Причерноморья в XIV-XV вв. М.: Алетейя. 2018. С. 276-303.
5. Анонимное письмо их Хиоса о взятии Кафы и о дальнейших действиях турецкого флота в Черном море (пер. с итал. на рус.) // Колли Л. П. Исторические документы о падении Кафы // ИТУАК. Симферополь, 1911. № 45. С. 14-15.
6. Археологической экспедиции Чембало 15 лет / *Алексеевко Н. А., Гинькут Н. В., Дьячков С. В., Столяренко Е. Н.* // Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. Харьков: ООО НТМТ, 2015. С. 150-162.
7. *Баранов И. А.* Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости // Федоров-Давыдов Г. А. (отв. редактор). Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI веках. Ростов-на-Дону, 1989. С. 46-62.
8. *Бочаров С. Г.* Археология Генуэзской Газарии XIII-XV вв. Определение термина // Научные ведомости БГУ. Белгород, 2018. Т. 45. № 1. С. 35-49.

9. *Бочаров С. Г.* Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII–вторая половина XV вв.). Причерноморье в средние века, 1998. Вип. 3. URL: http://Annales.info/blacksea/kafa/kaffa.htm#_ftn20
10. *Брун Ф. К.* Путешествия и посольства господина Гилльбера де Ланнуа // ЗООИД. Одесса, 1853. № 3. С. 433-465.
11. *Волков М.* Сборник Венециано-Генуэзских грамот (1342-1491 г.) // ЗООИД. Одесса, 1860. № 4. С. 183-236.
12. Генуэзский меч, найденный в Крыму // ЗООИД. Одесса, 1844. № 1. С. 624.
13. *Гулевич В. П.* Османское завоевание Каффы (1475 г.), Килии и Белгорода (1484 г.) в «Хронике турок» испанского историка Антонио Эррера де Тордесильяс // Золотоордынское обозрение. Казань, 2019. Т. 7. № 3. С. 568-592.
14. Дело братьев Гуаско // Крепость в Судак / Секиринский С. А., Волобуев О. В., Когонашвили К. К. 2-е изд. Симферополь: Таврия, 1983. 112 с.
15. *Джанов А. В.* Татаро-генуэзские договоры 1380 и 1381 годов // Золотоордынское обозрение. Казань, 2020. Т. 8. № 4. С. 675-713.
16. Договір Візантійської імперії з Генуезькою республікою (1261 р.) // Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір / О. А. Гавриленко, О. М. Сівальньов, В. В. Цибулькін; Ред. О. М. Парфенюк. Харків, 2017. С. 140-142.
17. *Дьячков С. В.* «Арсенал» метательных снарядов генуэзской крепости Чембало в Крыму // Российская археология. 2008. № 2. С. 54-61.
18. *Дьячков С. В.* Археологические исследования генуэзской крепости Чембало в 2000-2005 гг. // Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2005. Том 6. С. 212-227.
19. *Дьячков С. В.* Башня № 8 консульского замка генуэзской крепости Чембало // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы V Международной научной конференции (Харьков, 4–6 ноября 2004 г.). Харьков: НМЦ МД, 2004. С. 89-90.

20. *Дьячков С. В.* Ещё одна башня-цистерна генуэзской крепости Чембало (XIV-XV вв.) // *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник.* Харків, 2015. Том 13. С. 350-356.
21. *Дьячков С. В.* Новые данные об использовании арбалетов гарнизоном генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Международной научной конференции (Харьков, 30–31 октября 2014 г.).* Харьков: ООО НТМТ, 2014. С. 65.
22. *Дьячков С. В.* Новые метательные снаряды и детали камнемета из раскопок Чембало // *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник.* Харків, 2008. Том 7. С. 241-246.
23. *Дьячков С. В.* Новый объект на карте генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Международной научной конференции (Харьков, 9-10 ноября 2012 г.).* Харьков: ООО НТМТ, 2012. С. 86-87.
24. *Дьячков С. В.* Завоевание Крыма турками-османами в 1475 г.: геополитические последствия (материалы курса лекций) // *Сучасні тенденції сходознавства: Зб. наук. праць за матеріалами XI Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24–25 квітня 2015 року.* / за ред. І. А. Бикової, Л. М. Ямпольської / ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2015. С. 137-143.
25. *Дьячков С. В.* О камнях «пращевиках» из раскопок генуэзской крепости Чембало (XIV-XV вв.) // *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции (Харьков, 28–29 октября 2010 г.).* Харьков: ООО НТМТ, 2010. С. 85-86.
26. *Дьячков С. В.* О метательном оружии гарнизона генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник.* Харків, 2011. Том. 10. С. 206-226.

27. *Дьячков С. В.* О портовом водохранилище крепости Чембало в XIV–XV вв. // *Laurea III. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева.* Харьков: ООО НТМТ, 2019. С. 12-17.
28. *Дьячков С. В.* Площадка для метательной машины генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (Харьков, 10–11 октября 2008 г.).* Харьков: ООО НТМТ, 2008. С. 84-85.
29. *Дьячков С. В.* Консульский замок генуэзской крепости Чембало XIV-XV вв. (по материалам археологических раскопок 1999-2008 гг.) // *Генуэзская Газария и Золотая Орда. Том 2 / под ред.: С. Г. Бочаров, А. Г. Ситдигов.* Кишинэу: Stratum Plus; Казань: Б. и., 2019. С. 771-790
30. *Евдокимов В. Н.* Серебряные монеты генуэзской Каффы. Канада: Евдокимов В. Н. 2005. 213 с.
31. *Еманов А. Г.* Солдайский рельеф Св. Георгия // *Древнее Причерноморье.* Одесса, 2006. Вип. 7. С. 67-76.
32. Заметки XII-XV века, относящиеся к Крымскому городу Сугдее, приписанный на греческом Синаксаре // *ЗООИД.* Одесса, 1863. № 5. С. 595-629.
33. *Иванов А. В.* Этапы развития и некоторые черты топографии Балаклавы // *ХС.* Севастополь: Ахтиар, 1997. № 8. С. 46-53.
34. Из летописи Рукнедина Бейбарса // *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. СПб. 1884. С. 82-123.
35. Из энциклопедии Эннувейри // *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. СПб. 1884. С. 128-171. +
36. *Иоанн де Галонифонтибус.* Сведения о народах Кавказа (1404 г.) (из сочинения «Книга познания мира»). Баку: Элм, 1980. 25 с.
37. *Колли Л. П.* Об одном барельефе Феодосийского музея // *ИТУАК.* Симферополь, 1903. № 35. С. 1-9.

38. *Кузь А. И.* Огнестрельная артиллерия в Северном Причерноморье во второй половине XIV—XV вв. (по данным письменных и археологических источников) // *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник.* Харків, 2010. Том 9. С. 69-84.
39. *Кузь А. И.* Середньовічні трибули в Криму (з історії загороджувального озброєння) // *Древнее Причерноморье.* Одесса, 2011. Вип. 9. С. 234-240.
40. *Кузь А. И.* Сарбатани на озброєнні гарнізонів фортець генуезької Газарії у XV ст. // *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник.* Харків, 2013. Том 12. С. 251-259.
41. *Латышев В. В.* Эпиграфические новости из Южной России. Находки 1912 г. // *ИИАК. СПб,* 1913. № 47. С. 104-116.
42. *Майко В. В., Джанов А. В.* Археологические памятники Судакского региона республики Крым. Симферополь, 2015. 448 с.
43. *Майко О. В.* Дерев'яні машикулі генуезької фортеці в Судакі // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.* Харків, 2014. Том 17. С. 1-7.
44. *Мурзакевич Н. Н.* Генуэзские консулы города Кафы // *ЗООИД.* Одесса, 1853. № 3. С. 552-555.
45. *Мурзакевич Н.* О сохранении и возобновлении в Крыму памятников древности и об издании описания и рисунков оных // *ЗООИД.* Одесса, 1872. № 8. С. 363-403.
46. *Никифор Григора.* История ромеев. Ρωμαϊκή ιστορία/ Пер. с греч. Р. В. Яшунского. СПб.: Квадривиум, 2014. Т. 2. 496 с.
47. *Погодин М.* Феодосия и Судак // *ЗООИД.* Одесса, 1872. № 8. С. 301-307.
48. *Поло М.* Книга Марко Поло. М.: Государственное издательство географической литературы, 1955. 376 с.
49. *Репников Н. И.* Разведки и раскопки на южном берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 году (с 27 рис.) // *ИИАК. СПб,* 1909. № 30. С. 99-126.

50. *Ретовский О.* Генуэзская плита, найденная в Феодосии в 1890 г. // ИТУАК. Симферополь, 1891. № 13. С. 75-76
51. *Ретовский О. Ф.* Генуэзские надписи, найденные в г. Феодосии в 1894 г. // ЗООИД. Одесса, 1896. № 19. 1 ч. С. 14-26.
52. *Руи Гонсалес де Клавихо.* Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403- 1406). М.: Наука, 1990. 211 с.
53. *Стевен А.* Генуэзская плита из Феодосии, принадлежащая музею архивной комиссии // ИТУАК. Симферополь, 1889. № 8. С. 88-89.
54. *Стевен А.* Дела архива Таврического Губернского Правления, относящихся до разыскания, описания и сохранения памятников старины в пределах Таврической губернии // ИТУАК. Симферополь, 1891. № 13. С. 33-54.
55. *Столяренко Е. Н.* Новый участок водопровода генуэзской крепости Чембало (XIV-XV вв.) // Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2011. Том. 10. С. 353-358.
56. *Столяренко Е. Н.* Об организации водоснабжения и канализации консульского замка и припортового района крепости Чембало XIV-XV вв. // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции (Харьков, 28–29 октября 2010 г.). Харьков: ООО НТМТ, 2010. С. 91
57. *Тафур П.* Странствия и путешествия / Перевод, предисловие и комментарии Л. К. Масиеля Санчеса. М.: Индрик, 2006. 296 с.
58. Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля // ЗООИД. Одесса, 1863. № 5. С. 632-837.
59. Фрагменты из «Книги Газарии» («Liber Gazarie»). Генуя, 1313–1316 годы // Хаутала Р. В землях «Северной Тартарии»: Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313–1341). 2019. С. 765-798.
60. Фрагменты из «Книги описания земель и торговых мер» («Libro di divisamenti di paesi e di misure di mercatantie») или «Торговой практики»

- («La Pratica della Mercatura») Франческо Балдуччи Пеголотти // Хаутала Р. В землях «Северной Тартарии»: Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313–1341). 2019. С. 864-897.
61. *Фронджуро М. А.* Раскопки в Судаке // Феодальная Таврика. К., 1974. С. 139-150.
62. *Хаутала Р., Гулевич В. П.* Письмо тосканского анонима о взятии Кафы в 1475 году из кодекса Q 116 sup Амброзианской библиотеки // Золотоордынское обозрение. Казань, 2018. Т. 6. № 4. С. 829-854.
63. *Шмит Ф. И.* Три генуэзских рельефа из Кафы (Феодосии) // ИИАК. Пг., 1917. № 63. С. 22-30.
64. *Юргович В. Н.* Генуэзская надпись, найденная в Феодосии в 1883 году // ЗООИД. Одесса, 1888. № 14. С. 24-26.
65. *Юргович В. Н.* Генуэзские надписи в Крыму // ЗООИД. Одесса, 1863. № 5. С. 157-178.
66. *Юргович В. Н.* Две генуэзские надписи из Балаклавы // ЗООИД. Одесса, 1879. № 11. С. 319-320.
67. *Юргович В. Н.* Новые надписи Генуэзские // ЗООИД. Одесса, 1868. № 7. С. 274-281
68. *Юргович В.* Письмо настоятеля церкви в Alba-Iulia Доминика, протонотария папского с донесением в 1475 году, что Кафа взята турками и воеводы Стефан Молдавский и Божорад Валахский принесли присягу на верность королю Венгерскому // ЗООИД. Одесса, 1894. № 17. Ч. 4. С. 1-2.
69. *Brătianu G. I.* *Actes des notaires Génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290).* Bucarest: Cultura Nationala, 1927. 375 p.
70. *Continuazione della cronaca di Jacopo da Varagine, dal MCCXCVII al MCCCXXXII / publ. per cura di V. Promis // ASLSP, 1874. T. 10. P. 495-511.*
71. *Dyachkov S.* *The 15th Century Brigandine of a Crossbowman from the Genoese Fortress of Cembalo // Acta Militaria Mediaevalia. VII. Krakow; Rzeszow; Sanok, 2011. P. 175-190.*

72. *Dyachkov S. Trebuchet in the Defensive System of the Genoese Fortress of Cembalo (14th–15th Centuries) // Военни експедиции, въоружение и снаряжение (Античност и Средновековие). Международна конференция. Варна – 14-16.05.2009. / Acta Musei Varnensis X-2. Варна: Издателство «ОНГЪЛ», 2018. С. 253–270.*
73. *Giustiniani A. Castigatissimi annali con la loia copiosa tovola della Ecclesia et Illustrissime Republica di Genova, ... Genova, 1537. 282 p.*
74. *Sambuceto di L. Régestes et actes // Balard M. Gênes et l'outre-mer. Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289-1290. Paris: Mouton & Co., 1973. Volume 1. P. 67-392.*
75. *Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.) // Таврические студии. Серия: Исторические науки, 2015. № 7. С. 12-18.*
76. *Алексеевко Н. А. Взаимоотношения Крыма с Северо-Западным Причерноморьем в XV в. по нумизматическим данным: молдавские монеты на территории генуэзской крепости Чембало // Древнее Причерноморье. Одесса, 2008. Вип. 8. С. 9-16.*
77. *Бадян В. В., Чиперис А. М. Торговля Каффы в XIII - XV вв. // Феодалная Таврика: Материалы по истории и археологии Крыма. К., 1974. С. 174-189.*
78. *Балар М. Генуэзцы и Золотая Орда // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань, 2016. С. 598-608.*
79. *Балар М. К истории генуэзских поселений в средневековом Средиземноморье // Скржинская Е. Ч. Судакская крепость. История - археология – эпиграфика. Сборник работ и материалов. К.-Судак-СПб: Академперидика, 2006. С. 109-136.*
80. *Белявская Ю. В. Генуэзская экспансия в Крыму во второй половине XIV – начале XV вв. // Реализация компетентностного подхода в системе*

- профессионального образования педагога: Сборник материалов VII Всероссийской научно-практической конференции, Евпатория, 23 апреля 2020 года. Евпатория: ООО Издательство Типография Ариал, 2020. С. 550-554.
81. *Бертъе-Делагард А. Л.* Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // ИТУАК. Симферополь, 1920. № 57. С. 1-135.
82. *Бочаров С. Г.* Заметки путешественников XIV–XV веков о городе Каффа // Археология Поволжья. Казань, 2015. № 4 (14). С. 172-188.
83. *Бочаров С. Г.* Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.) // Генуэзская Газария и Золотая Орда. Казань-Кишнев, 2019. Т. 2. С. 741-770.
84. *Брун Ф. К.* Восточный берег Черного моря по древним периплам и по компасовым картам // ЗООИД. Одесса, 1875. № 9. С. 410-428.
85. *Брун Ф. К.* Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. I. О., 1879. 285 с.
86. *Волков М.* О соперничестве Венеции с Генуею // ЗООИД. Одесса, 1860. № 4. С. 151-182.
87. *Волков М.* Четыре года города Кафы (1453, 1454, 1455 и 1456) // ЗООИД. Одесса, 1872. № 8. С. 109-144.
88. *Галенко О.* Крим у 1438 р. (Подорожні нотатки Перо Тафура) // Україна в минулому. Київ-Львів, 1996. № 8. С. 176-191.
89. *Гейд В.* Колонии на северном побережье Черного моря (извлечение из сочинения «История торговли в Средние века» – перевод Колли Л. П.) // ИТУАК. Симферополь, 1915. № 52. С. 68-185.
90. Генуэзька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір / О. А. Гавриленко, О. М. Сівальньов, В. В. Цибулькін; Ред. О. М. Парфенюк. Харків, 2017. 260 с.
91. *Господаренко О. В.* Італійська колонізація Північного Причорномор'я у XIII-XIV ст. // Чорноморський літопис. Миколаїв, 2011. Вип. 4. С. 52-58.

92. *Гулевич В. П.* От Ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399–1502 гг. Казань, Институт истории им. Ш Марджани АН РТ, 2018. 492 с.
93. *Гулевич В. П.* Северное Причерноморье в 1400-1442 гг. и возникновение Крымского ханства // Золотоордынское обозрение. Казань, 2013. № 1. С. 110-146.
94. *Данилова Э. В.* Каффа в начале второй половины XV в. Феодальная Таврика. К., 1974. С. 189-214.
95. *Ди Козмо Н.* Татары и торговцы на черноморской границе в XIII и XIV веках: совпадение интересов и конфликты // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань, 2016. С. 578-598.
96. *Домановский А. Н.* Клинок мусульманского полумесяца над куполом православной Софии: последняя битва Византии 29 мая 1453 г. // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Харьков: Майдан, 2017. Вып. 5. С. 219-242.
97. *Дьячков С. В.* Фактория Чембало в системе генуэзских владений в Крыму XIV-XV вв. // История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина. Тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25–26 октября 2018 г.). Харьков: ООО НТМТ, 2018. С. 84-87.
98. *Еманов А. Г.* К вопросу о ранней итальянской колонизации Крыма // АДСВ. 1982. Т. 19. С. 62-68.
99. *Еманов А. Г.* Север и Юг в истории коммерции: на материалах Кафы XIII–XV вв. Тюмень, 1995. 227 с.
100. *Карнов С. П.* Генуэзские и венецианские фактории в Крыму // История Крыма: в 2 т. /отв. ред. А. В. Юрасов. М.: Кучково поле, 2019. Т. 1. 600 с.

101. *Карнов С. П.* Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII—XV вв.: проблемы торговли. М.: Изд-во МГУ, 1990. 336 с.
102. *Карнов С. П.* Латинская Романия. СПб: Алетейя, 2000. 256 с.
103. *Катюшин Е. А.* Феодосия. Каффа. Кефе: Исторический очерк. Феодосия: Коктебель, 1998. 159 с.
104. *Кеппен П.* О древностях южного берега Крыма и гор Таврических. СПб, 1837. С. 409.
105. *Колли Л. П.* Кафа в период владения ею Банком св. Георгия (1454-1475) // ИТУАК. Симферополь, 1912. № 47. С. 75-112
106. *Колли Л. П.* Падение Каффы. Последние годы генуэзских поселений в Крыму (1466-1475 гг.) // ИТУАК. Симферополь, 1918. № 54. С. 129-171
107. *Колли Л. П.* Падение Каффы. Последние месяцы генуэзской Каффы (1474-1475 гг.) // ИТУАК. Симферополь, 1918. № 55. С. 145-174
108. *Колли Л. П.* Хаджи-Гирей хан и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке // ИТУАК. Симферополь, 1913. № 50. С. 99-139
109. *Колли Л. П.* Христофоро Ди-Негро, последний консул Солдаи // ИТУАК. Симферополь, 1905. № 38. С. 1-29.
110. Крепость в Судак / Секиринский С. А., Волобуев О. В., Когонашвили К. К. 2-е изд. Симферополь: Таврия, 1983. 112 с.
111. *Крисаченко В.* История Крыма. Крымское ханство. К., 2000. 336 с.
112. *Кузь А. И.* Итальянская торговля оружием в Северном Причерноморье в XIV-XVI вв. // Судьбы славянства и эхо Грюнвальд. СПб., 2010. С. 154-157.
113. *Кузь А. И.* О внутренней структуре генуэзских гарнизонов Крыма в первой половине XV в. // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции (Харьков, 28–29 октября 2010 г.). Харьков: ООО НТМТ, 2010. С. 87.

114. *Кузь А. І.* Військова нагородна справа у генуезькій Газарії // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Международной научной конференции (Харьков, 30–31 октября 2014 г.). Харьков: ООО НТМТ, 2014. С. 66-67.
115. *Кузь А. І.* Гарнізонна служба в генуезьких колоніях Криму (перша половина XV ст.): економічна складова // Питання історії України: зб. наукових праць. Чернівці: Технодрук, 2009. Т. 12. С. 221-227.
116. *Кузь А. І.* Італійські найманці на службі в Тані (1431–1433 рр.) // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (Харьков, 10–11 октября 2008 г.). Харьков: ООО НТМТ, 2008. С. 85-86.
117. *Кузь А. І.* Рання генуезька колонізація у Північному Причорномор'ї і початок формування військової організації Газарії (друга половина XII–XIII ст.) // Питання історії України. Зб. наукових праць. Чернівці: ЧНУ, 2016. Т. 18. С. 34-39.
118. *Кузь А. І.* Статут Кафи 1290 р. як джерело по ранній історії генуезьких торгівельних колоній в Криму // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2011. № 2 (4). С. 14-19.
119. *Лиман С. І.* История генуезских владений в Крыму в творчестве Филиппа Карловича Бруна (1804–1880) // Стародавнє Причорномор'я. Одеса, 2016. Вип. 11. С. 299-306.
120. *Лиман С. І.* Средневековые генуезские поселения в Крыму в творчестве В. Н. Юргевича (1819 - 1898) // Древнее Причерноморье. Одесса, 2006. Вип. 7. С. 124-129.
121. *Мурзакевич Н. Н.* История генуезских поселений в Крыму. О. 1837. 90 с.
122. *Мыц В. Л.* Война 1433-1441 гг. между Кафрой и Феодоро // АДСВ. Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2000. Вип. 31. С. 330-359.
123. *Мыц В. Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. Симферополь: Универсум, 2009. 528 с.

124. *Мыц В. Л.* Начальный этап правления господина Готии Алексея и первый вооружённый конфликт между Кафрой и Феодоро в 1422-1423 гг. // *ХС. Севастополь, 2005. Вып. 14. С. 257-268.*
125. *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики X - XV вв. К.: Наукова думка, 1991. 164 с.
126. *Пилипчук Я. В.* Крим у політиці Джучидів (кінець XIII – третя чверть XV ст.) // *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. К.: Інститут історії України, 2014. С. 40-62.*
127. *Пилипчук Я. В.* Хан Джанибек и князь Любартас-Дмитрий // *Золотоордынское обозрение. Казань, 2013. № 2. С. 73-100.*
128. *Пономарёв А. Л.* Население и территория генуэзской Каффы по данным бухгалтерской книги Массарии – казначейства за 1381-1382 гг. 8 раздел: Численность населения города – результат. URL: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000186/st012.shtml>.
129. *Пономарёв А. Л.* Путеводитель по рукописи массарии Каффы 1374 г. *Liber massariae Caffae tempore regiminis egregii viri domini Iuliani de Castro consulis Caffae MCCCLXXIV nunc indicatus et a pluribus mendis purgatus* // *Причерноморье в Средние века. СПб., 2005. Вып. 6. С. 43-138.*
130. *Пономарёв А. Л.* Численность купечества и объём торговли генуэзской колонии в Пере в 1281 г. (по данным картулярия Габриэле де Предоно) // *XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. М., 1991. С. 913-914.*
131. *Пономарёв А. Л.* Крымское ханство и консулат Каффы в 1466 г. (870/871 г.х.): Власть и деньги // *Причерноморье в Средние века. М., 2015. Вып. 9. С. 44-108.*
132. *Почекаев Р. Ю.* Расцвет Улуса Джучи: правление Узбека и Джанибека // *Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань, 2016. С. 244-264.*

133. *Рудев В. Л.* Османская огнестрельная артиллерия 1475 г. на Мангупе: историко-археологический обзор // Материалы с археологии, истории и этнографии Таврики, 2010. Вып. 16. С. 296-327.
134. *Саргсян Т. Э. (сост.)* Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV-XV вв.). Симферополь: Сонат, 2010. 312 с.
135. *Сеитвелиева Н. Ю.* Об этноконфессиональном аспекте генуэзской колонизации Северного Причерноморья // Ученые записки Крымского федерального университета им. В. И. Вернадского. Серия Исторические науки. 2015. Том 1 (67), № 2. С. 89-97.
136. *Секиринский С. А., Секиринский Д. С.* Феодалные владения генуэзцев в Восточном Крыму во 2-й половине XV века // Федоров-Давыдов Г. А. (отв. редактор) Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI веках. Ростов-на-Дону, 1989. С. 9-16.
137. *Скржинская Е. Ч.* Генуэзцы в Константинополе в XIV в. // ВВ. 1947. С. 215-234.
138. *Скржинская Е. Ч.* Русь, Италия и Византия в Средневековье. СПб: Алетейя, 2000. 288 с.
139. *Стефаніка Н. М.* Вітчизняна історіографія XIX ст. генуезької колонізації Північного Причорномор'я // ПНПУ імені К. Д. Ушинського. Одеса, 2018. С. 58-62.
140. *Столяренко Е. Н.* О врачебной практике в генуэзских колониях Крыма (XIV–XV вв.) // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Международной научной конференции (Харьков, 9-10 ноября 2012 г.). Харьков: ООО НТМТ, 2012. С. 90.
141. *Столяренко Е. Н.* О пищевом рационе жителей генуэзских колоний Крыма // Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2012. Том. 11. С. 87-96.

142. *Талах В. Н.* Татаро-генуэзские договоры 1380 и 1381 года в историческом контексте // Золотоордынское обозрение. Казань, 2021. Т. 9. № 1. С. 108-148.
143. *Тупаков В. А.* Консульство Чембало во второй половине XV века: административное управление // Херсонесский сборник. Севастополь: Ахтиар, 1999. № 10. С. 330-334.
144. *Узлов Ю. А.* К вопросу об итальянской колонизации Северного Причерноморья (XIII–XV) // Sciences of Europe. Praha, 2017. № 11-5 (11). С. 34-37.
145. *Фелицын Е. Д.* Некоторые сведения о средневековых генуэзских поселениях в Крыму и Кубанской области. 1899. С. 1-29. URL: <http://crimea-guidedtour.ru/?p=2435>.
146. *Халил Иналджик.* Крым под властью осман и спор о заключении соглашения: по материалам новых документов // Золотоордынское обозрение. Казань, 2013. № 2. С. 117-127.
147. *Халил Иналджик.* Крым под властью османов и спор о заключении соглашения: по материалам новых документов // Золотоордынское обозрение. Казань, 2013. № 1. С. 147-163.
148. *Шаруда А. А.* Итальянская колонизация Северного Причерноморья // Инновационная наука. 2021. Вип. 5. С. 82-85.
149. *Эрнст Н. Л.* Конфликт Ивана III с генуэзской Кафой (к истории московско-крымской торговли и происхождения казачества) // ИТОИАЭ. Симферополь, 1927. № 1. С. 167-181.
150. *Якобсон А. Л.* Средневековый Крым: очерки истории и истории материальной культуры. Л.-М., 1964. 230 с.
151. *Balard M.* Genoese Naval Forces in the Mediterranean during the Fifteenth and Sixteenth Centuries // War at sea in the Middle Ages and the Renaissance / edited by John B. Hattendorf and Richard W. Unger. Woodbridge, 2003. P. 137-150.

152. *Balard M.* La Romanie Genoise (XII e - début du XV e siècle). Genova, 1978.
Fasc. I. 494 p.
153. *Bratianu G.* Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle. Paris, 1929. 359 p.
154. *Dotson J.* Venice, Genoa and Control of the Seas in the Thirteenth and Fourteenth Centuries // War at sea in the Middle Ages and the Renaissance / edited by John B. Hattendorf and Richard W. Unger. Woodbridge, 2003. P. 119-135.

Список умовних скорочень

ASLSP – Atti della Società Ligure di Storia Patria

АДСВ – Античная древность и средние века

БГУ – Белорусский государственный университет

ВВ – Византийский временник

ЗООИД – Записки Одесского Общества Истории и Древностей

ИИАК – Известия Императорской Археологической Комиссии

ИТОИАЭ – Известия Таврического Общества Истории, Археологии и
Этнографии

ИТУАК – Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии

ХС – Херсонесский сборник

Резюме

Спиридончук Б. О. Оборона та охорона внутрішнього порядку у факторіях Генуезької Газарії (XIV - XV ст.)

У роботі були виявлені основні причини загибелі Генуезької Газарії, а саме: низький рівень обороноздатності лігурійських колоній, неефективність правоохоронних сил у вирішенні їх внутрішніх проблем та поширення корупції всередині громіздкого бюрократичного апарату. Для цього було розглянуто та проаналізовано еволюцію фортечного будівництва, питання гарнізонів, поліції та суду найважливіших її міст – Кафі, Чембало та Солдайї. Зокрема з'ясувалося, що перше з них було підготовлено до османського вторгнення 1475 р. найгірше, і це закономірно спричинило її швидке захоплення. Згідно з цим, усталені в історіографії причини: грецьке повстання та зрада чиновників у Кафі, зайняли положення наслідків виявлених у дослідженні проблем.

Resume

Spyrydonchuk B. Defense and protection of internal order in the factories of Genoese Gazaria (XIV - XV centuries)

The work revealed the main reasons for the demise of the Genoese Gazaria, namely: the low level of defense capability of the Ligurian colonies, the ineffectiveness of law enforcement forces in solving their internal problems, and the spread of corruption within the cumbersome bureaucratic apparatus. For this purpose, the evolution of fortress construction, the issue of garrisons, police and court of its most important cities – Kafa, Chembalo and Soldaiya – were considered and analyzed. In particular, it turned out that the first of them was prepared for the Ottoman invasion in 1475 in the worst way, and this naturally caused its quick capture. According to this, the causes established in historiography: the Greek revolt and the betrayal of officials in Kafi, took the position of the consequences of the problems identified in the study.